THE

PERSIAN MIDDLE COURSE

FOR

CLASSES VII AND VIII

BY

M. S. AHMAD ASHRAF ASHARFI

Head Moalvi, Government High School, Allahabad

[Prescribed by the Director of Public Instruction, United Provinces]

Allahabad:

RAM DAYAL AGARWALA

PUBLISHER

1916

Third Edition] [*Price 10 A*

باسمہ سبحانہٗ

حامداً و مصلیاً

انتخاب از گلستانِ سعدیؒ

باب سوم

در فضیلت قناعت

حکایت ۱ - خواہندۂ مغربی در صفِ بزازانِ حلب میگفت اے خداوندانِ نعمت! اگر شمارا انصاف بودے و مارا قناعت رسمِ سوال از جہاں برخاستے۔ قطعہ

اے قناعت! توانگرم گرداں — کہ ورائے تو ہیچ نعمت نیست

کنجِ صبر اختیارِ لقمان ست — ہر کرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲ - دو امیرزادہ بودند در مصر یکے علم آموختے و دیگرے مال اندوختے۔ ایں علامۂ عصر شد۔ و آں عزیزِ مصر پس توانگر بچشمِ حقارت در فقیہہ نظر کرد و گفت من بسلطنت رسیدم و تو ہمچناں در

مشقّت بماندی۔ گفت اے برادر! شکرِ نعمتِ باری تعالیٰ مرا می باید گفتن که میراثِ پیغمبراں یافتم۔ یعنی علم۔ و تو میراثِ فرعون یعنی ملکِ مصر۔

مثنوی

من آں مورم که در پایم بمالند   نه زنبورم که از نیشم بنالند
چگونه شکرِ ایں نعمت گذارم   که زورِ مردم آزاری ندارم

حکایت ۳۔ درویشے را دیدم که در آتش فاقه می سوخت۔ و خرقه بر خرقه می دوخت۔ و تسکینِ خاطرِ خود را می گفت۔

بیت

بنانِ خشک قناعت کنیم و جامهٔ دلق
که بارِ محنتِ خود به زبارِ منّتِ خلق

کسے گفتش چه نشینی؟ که فلاں دریں شہر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم میاں بخدمتِ آزادگاں بسته است و بر در دلہا نشسته۔ اگر بر صورتِ حالت چنانکه ہست وقوف یابد۔ پاسِ خاطرِ عزیزاں را منّت دارد و غنیمت شمارد۔ گفت خاموش که در گرسنگی مردن به که حاجت پیشِ کسے بردن۔ **قطعه**

ہم رقعه دوختن به والزامِ کنجِ صبر   کز بہرِ جامه رقعه بر خواجگاں نوشت

حقاکہ با عقوبتِ دوزخ برابر است　　　رفتن بپائے مردیٔ ہمسایہ در بہشت

حکایت ۴ - یکے از ملوکِ عجم طبیبے حاذق بخدمتِ مصطفےٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) فرستاد - سالے در دیارِ عرب بود و کسے تجربتے پیش او نیامد و معالجتے نخواست روزے پیش پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) آمد و گلہ کرد کہ مرا برائے معالجتِ اصحاب فرستادہ اند و کسے دریں مدت التفات نکرد تا خدمتے کہ بریں بندہ معین ہست بجا آورد - رسول صلعم فرمود کہ ایں طائفہ را طریقے ست کہ تا ایشاں را گرسنگی غالب نشود - چیزے نخورند - و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند - حکیم گفت - موجبِ تندرستی ہمیں ست - زمین خدمت بوسید و برفت - مثنوی -

سخن آنگہ کند حکیم آغاز　　　یا سر انگشت سوئے لقمہ دراز
کہ ز ناگفتنش خلل زاید　　　یا ز نا خوردنش بجاں آید
لاجرم حکمتش بود گفتار　　　خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵ - در سیرتِ اردشیر بابکاں آمدہ است - کہ حکیم عرب را پرسید کہ روزے چہ مقدار باید خوردن ؟ گفت صد درم سنگ کفایت کند - گفت - ایں مقدار چہ قوت دہد ؟ حکیم گفت -

هَذَا الْقَدْرُ يَحْمِلُكَ وَمَا زَادَ عَلَى ذَالِكَ فَاَنْتَ حَامِلُهُ یعنی ایں قدر را برپاے دارد۔ و ہرچہ بریں زیادہ کنی تو حمال آنی۔ بیت

خوردن براے زیستن و ذکر کردن است
تو معتقد کہ زیستن از بہرِ خوردن ست

حکایت ۱۱۔ دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدگر سیاحت کردندے۔ یکے ضعیف بود کہ روزہ داشتے و بعد از دو شب افطار کردے و دیگرے قوی کہ روزے سہ بار خوردے۔ قضا را بر در شہرے بتہمت جاسوسی گرفتار آمدند۔ و ہر دو را حبس کردند۔ و در زندان بگل برآوردند۔ بعد از دو ہفتہ معلوم شد کہ بے گناہ اند۔ در بکشادند قوی را دیدند مردہ و ضعیف جان بسلامت بردہ۔ دریں عجب ماندند۔ حکیمے گفت اگر بر خلاف آں بودے تعجب بودے زیرا کہ ایں بسیار خوار بود۔ طاقتِ بینوائی نیاورد و بسختی ہلاک شد و آں دیگر خویشتن دار بود بر عادتِ خود صبوری کرد و بسلامت ماند۔

قطعہ

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را
چو سختی پیشش آید سہل گیرد
و گر تن پرور است اندر فراخی
چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن — مصیبت بود روز نایافتن

حکایت ۷ - یکی از حکما پسر را نهی کردی از خوردن بسیار که سیری شخص را رنجور کند. گفت اے پدر گرسنگی مردم را بکشد نشنیده‌ئی که ظریفان گفته اند که بسیری مردن به که بگرسنگی جان سپردن. پدر گفت اندازه نگهدار. قوله تعالی. کُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا ۱۔

بیت

نه چندان بخور کز دهانت برآید — نه چندانکه از ضعف جانت برآید

قطعه

با آنکه در وجود طعام ست عیش نفس — رنج آورد طعام که بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بتکلف زیان بود — ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۸ - رنجوری را گفتند دلت چه می خواهد؟ گفت آنکه دلم چیزی نخواهد۔

بیت

معده چو کج گشت و شکم درد خاست — سود ندارد همه اسباب راست

---

۱ - بخورید و بنوشید و بیجا صرف نکنید ۱۲

حکایت ۹ - بقالے را درمے چند بر صوفیاں گرد آمدہ بود۔ ہر روز مطالبہ کردے و سخنہائے باخشونت گفتے۔ اصحاب از تعنتِ او خستہ خاطر ہمی بودند۔ و جز تحمّل چارہ نبود۔ صاحبدلے بشنید و بخندید و گفت۔ نفس را وعدہ دادن بطعام آساں تراست کہ بقال را بدرم۔

قطعہ

ترکِ احسانِ خواجہ اولےٰ تر کاحتمالِ جفائے بوّاباں
بتمنائے گوشت مردن بہ کہ تقاضائے زشتِ قصاباں

حکایت ۱۰ - جوانمردے را در جنگ تاتار جراحتے ہولناک رسید کسے گفتش فلاں بازرگاں نوشدارو دارد اگر بخواہی باشد کہ قدرے بدہد وگویند کہ آں بازرگاں بہ بخل چناں معروف بود کہ حاتم طائی بسخا۔

بیت

گر بجائے نانش اندر سفرہ بودے آفتاب
تا قیامت روزِ روشن کس ندیدے در جہاں

جوانمرد گفت نوشدارو ازو بخواہم کہ بدہد یا ندہد و منفعت کند یا نکند بارے خواستن از و زہرِ کشندہ است۔ بیت

هرچه از دونان بمنت خواستی ‏ ‏ ‏ ‏ در تن افزودی و از جان کاستی

حکما گفته اند اگر آبِ حیات فروشند۔ فی المثل بآبروے دانا نخرد که مردن بعلت به از زندگانی بذلت۔ بیت۔

اگر حنظل خوری از دستِ خوشخوے ‏ ‏ ‏ ‏ به از شیرینی از دستِ ترش روے

حکایت ۱۱ - یکے از علما خورنده بسیار داشت۔ و کفاف اندک بایکے از بزرگان که حسن ظن بلیغ در حق او داشت۔ حالِ خود بگفت روی از توقعِ او درہم کشید۔ و تعرضِ سوال از اہلِ ادب در نظرش قبیح آمد۔ قطعه

زبخت روے ترش کرده پیشِ یارِ عزیز ‏ ‏ ‏ ‏ مروکه عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتے که روی تازه روو خندان رو ‏ ‏ ‏ ‏ فرو نبندد کارِ گشاده پیشانی

آورده اند که در وظیفهٔ او زیادت کرد و از ارادت کم۔ پس از چند روز چون برقرارِ معهودش ندید۔ گفت۔ شعر

بِئْسَ الْمَطَاعِمُ حِیْنَ الذُّلِّ تَکْسِبُهَا ‏ ‏ ‏ ‏ اَلْقِدْرُ مُنْتَصِبٌ وَّالْقَدْرُ مَخْفُوْضٌ

بیت

نانم افزود و آبرویم کاست ‏ ‏ ‏ ‏ بے نوائی به از مذلتِ خواست

له - بد است طعامها که کسب می کنی۔ آنها را وقتِ خواری دیگ برپا کرده شده است و قدر پست است

حکایت ۱۲- درویشے را ضرورتے پیش آمد۔ کسے گفتش فلاں نعمتِ بیقیاس دارد۔ اگر بر حاجتِ تو وقوف یابد۔ ہمانا کہ در قضائے آں توقف روا ندارد۔ گفت من اورا نمی دانم۔ گفت منت رہبری کنم دستش گرفت و بمنزلِ آں شخص درآورد۔ درویش یکے را دید لب فروہشتہ وابرو بہم کشیدہ و تند و ترش نشستہ۔ برگشت و سخن نگفت۔ کسے گفتش؟ چہ گفتی۔ وچہ کردی۔ گفت عطائے او بلقائے او بخشیدم۔

قطعہ

مبر حاجت بنزدیکِ ترشرو — کہ از خوئے بدش فرسودہ گردی
اگر گوئی غمِ دل باکسے گوے — کہ از رویش بنقد آسودہ گردی

حکایت ۱۳- سالے در اسکندریہ خشک سالی پدید آمد۔ چنانکہ عنانِ طاقتِ درویشاں از دست رفتہ بود۔ و درہائے آسماں بر زمین بستہ و فریادِ اہلِ زمین بہ آسماں در پیوستہ۔

قطعہ

نماند جانور از وحش و طیر و ماہی و مور — کہ بر فلک نشد از نامرادی افغانش
عجب کہ دودِ دلِ خلق جمع می نشود — کہ ابر گردد و سیلابِ دیدہ بارانش

زشت خوئے دراں سال نعمتِ بیکراں داشت تنگدستاں را زر و سیم دادے

ومسافران را سفره نهاده گروهی درویشان که از جور فاقه بجان آمده بودند
آهنگ دعوت او کردند و بمن مشاورت آوردند سر از موافقت ابا
باز زدم و گفتم۔

قطعه

نخورد شیر نیم خوردهٔ سگ　　ور بسختی بمیرد اندر غار
تن به بیچارگی و گرسنگی　　بنه و دست پیش سفله مدار
گر فریدون شود بنعمت و جاه　　بی هنر را بهیچکس مشمار
پرنیان و نسیج بر نااهل　　لاجورد و طلاست بر دیوار

حکایت ۱۴ - حاتم طائی را گفتند از خود بزرگ همت تر در جهان
کسی دیده گفت بلی روزی چهل شتر قربان کرده بودم و امرای عرب
را طلب نموده تا گاه بحاجتی بگوشهٔ صحرا رفتم خارکنی را دیدم پشتهٔ خار
فراهم آورده گفتم بمهمانی حاتم چرا نروی که خلقی بر سماط او گرد آمده اند گفت

بیت

هر که نان از عمل خویش خورد　　منت حاتم طائی نبرد

من او را بهمت و جوانمردی برتر از خود دیدم۔

حکایت ۱۵ - موسی علیه السلام درویشی را دید که از برهنگی

بر یک اندر شدہ. گفت: اے موسیٰ! دعا کن تا حق تعالیٰ مرا کفافے دہد

موسیٰ دعا کرد و برفت۔ پس از چند گاہے دیدش گرفتار و خلقے برو گرد آمدہ

گفت این را چہ حالت است؟ گفتند خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و

یکے را کشتہ اکنون قصاص فرمودہ اند۔ نظم

گربہ مسکین اگر پر داشتے　　تخم گنجشک از جہاں برداشتے

بیت

عاجز باشد کہ دست قدرت یابد　　برخیزد و دست عاجزاں برتابد

موسیٰ علیہ السلام بحکمت جہان آفرین اقرار کرد و از تجاسر خویش استغفار

قَالَ اللّٰہُ تَعَالیٰ وَلَوْ بَسَطَ اللّٰہُ الرِّزْقَ لِعِبَادِہٖ لَبَغَوْا فِی الْاَرْضِ[۱]

مَاذَا اَخَاضَکَ یَا مَغْرُوْرُ فِی الْخَطَرِ　　حَتّٰی ہَلَکْتَ فَلَیْتَ النَّمْلَ لَمْ یَطِرِ[۲]

نظم

سفلہ چو جاہ آمد و سیم و زرش　　سیلی خواہد بضرورت سرش

آں نشنیدی کہ حکیم چہ گفت　　مور ہماں بہ کہ نباشد پرش

---

[۱] اگر فراخ کند خدا تعالیٰ روزی را بر بندگان خود ہر آئینہ نافرمانی کنند در زمین ۱۲

[۲] چہ چیز انداختہ بود ترا [illegible] اے فریب خوردہ [illegible] تا نیست شدی [illegible]

حکمت - پدر را عسل بسیار است. اما پسر گرمی دار است. بیت

آنکس که توانگرت نمیگرداند　　او مصلحت تو از تو بهتر داند

حکایت ۱۶ - اعرابی را دیدم که در حلقهٔ جوهریان بصره حکایت می کرد که وقتے در بیابانے راه گم کرده بودم. و از زاد با من چیزے نمانده دل بر هلاک نهادم ناگاه کیسهٔ یافتم پُر از مروارید. که هرگز آن ذوق و شادی فراموش نکنم که پنداشتم که گندم بریان ست و باز آن تلخی و ناامیدی چون معلوم کردم که مروارید است - قطعه

در بیابان خشک و ریگ روان　　تشنه را در دهان چه دُر چه صدف

مرد بے توشه کاوفتاد از پا　　در کمر بند او چه زر چه خزف

حکایت ۱۷ - یکے از عرب در بیابان از غایت تشنگی میگفت

شعر

یَا لَیْتَ قَبْلَ مَنِیَّتِیْ یَوْمًا اَفُوْزُ بِمُنْیَتِیْ　　نَهْرًا تَلَاطَمَ رُکْبَتِیْ فَاَظَلُّ اَمْلَاُ قِرْبَتِیْ

همچنین در قاع بسیط مسافرے راه گم کرده و قوت و قوتش بآخر آمده و

له ۱ - اے کاش پیش از مرگ خود روزے رسیدے بآرزوے خود جوے آبے را که موج بر موج زده است زانوے مرا بودے که در و پُر کردے مشک خود را ۱۲-

درمی چند بر میان داشت بسیار بگردید. راه بجایی نبرد و بسختی هلاک شد
طایفهٔ برسیدند. درمها را دیدند پیش رویش نهاده و بر خاک نبشته

قطعه

گر همه زر جعفری دارد		مرد بی توشه برنگیرد گام
در بیابان فقیر سوخته را		شلغم پخته به که نقرهٔ خام

حکایت ۱۸ - هرگز از جور زمان ننالیده بودم و از گردش آسمان
روی درهم نکشیده - مگر وقتی که پایم برهنه بود و استطاعت پای پوشی
نداشتم. بجامع کوفه درآمدم دل تنگ. یکی را دیدم که پای نداشت. شکر
نعمت حق بجا آوردم و بر بی کفشی صبر کردم - قطعه -

مرغ بریان بچشم مردم سیر		کمتر از برگ تره بر خوان است
وانکه را دستگاه و قدرت نیست		شلغم پخته مرغ بریان است

حکایت ۱۹ - یکی از ملوک با تنی چند از خاصان در شکارگاه
بزمستان از شهر دور افتاده. شب درآمد. از دور سیاهی دیدند ویرانه
دهقانی بود. ملک گفت شب آنجا رویم تا زحمت سرما کمتر باشد
یکی از وزرا گفت - لایق قدر بلند پادشاه نباشد بخانهٔ دهقانی رکیک

التجا کردن۔ ہمیں جا خیمہ بزنیم و آتش برفروزیم۔ دہقان را تحیر شد۔ ماحضر
ترتیب کرد و پیش سلطان حاضر آورد و زنش خدمت بجا رسانید و گفت
قدرِ بلندِ سلطان بہ نزول کردن در خانۂ دہقان نازل نشدے لیکن
نخواستند تا قدرِ دہقان بلند شود۔ ملک را سخن او مطبوع آمد۔
شبانگاہ بمنزلِ او نقل کردند۔ دہقان خدمت پسندیدہ کرد و بامداد
ملک باو خلعت و نعمت داد۔ شنیدم کہ قدمے چند در رکاب سلطان ہمی
میرفت و می گفت۔ قطعہ

زقدر و شوکت سلطان نگشت چیزے کم ز التفات بمہمان سرائے دہقانے
کلاہ گوشۂ دہقان بآفتاب رسید کہ سایہ بر سرش انداخت چون تو سلطانے

حکایت ۳۔ گدائے مہول را حکایت کنند کہ نعمت وافر اندوختہ
بود۔ یکے از پادشاہان گفتش کہ می نماید کہ مال بیکران داری۔ بہر مہمے
از آن مارا دستگیری کن کہ مہمے پیش آمدہ است۔ چون ارتفاع برسد
وفا کردہ شود۔ گفت اے خداوند روئے زمین۔ لائق قدر بزرگوارے
نباشد دست بمال چون من گدائے آلودہ کردن کہ جو جو بگدائی فراہم
آوردہ ام۔ گفت غمے نیست کہ بتاتار میدہم ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

شنیدم که سر از فرمانِ ملک باز زد۔ و عقوبت پیش گرفت و شوخ چشمی نمود ملک فرمود تا مضمونِ خطاب بر جزو توبیخ از وے متخلص کردند۔

مثنوی

بلطافت چو بر نیاید کار   سر بہ بیحرمتی کشد ناچار
ہر کہ بر خویشتن نہ بخشاید   گر نہ بخشد کسے برو شاید

حکایت ۲۱۔ بازرگانے را دیدم کہ صد و پنجاہ شتر بار داشت و چہل بندہ خدمتگار۔ شبے در جزیرہ کیش مرا بحجرۂ خویش برد و ہمہ شب نیارامید از سخنہائے پریشاں گفتن۔ کہ فلاں انبارم بترکستان است۔ و فلاں بضاعت بہندوستاں۔ و ایں قبالۂ فلاں زمین است و فلاں مالرا فلاں کس ضمین۔ گاہ گفتے کہ خاطرِ اسکندریہ دارم کہ ہوالیش خوش است و باز گفتے۔ نے دریائے مغرب مشوش است سعدیا سفرے دیگر در پیش است۔ اگر آں کردہ شود۔ بقیت عمر بگوشہ بنشینم گفتم آں کدام سفر ست؟ گفت گوگرد پارسی بچین خواہم بردن کہ شنیدم قیمتِ عظیم دارد۔ و از آنجا کاسہ چینی بروم برم و دیباے رومی بہند۔ و پولاد ہندی بحلب و آبگینہ حلبی بہ یمن و بردِ یمانی

بیارسم ازآں پس ترک سفر کنم و بدکانے نشینم۔ چندانے ازیں مالیخولیا فرو گفت کہ بیش طاقتِ گفتنش نماند۔ گفت اے سعدی تو ہم سخنے بگو ازانہا کہ دیدی و شنیدی گفتم۔

نظم

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے | در بیابانے بیفتاد از ستور

گفت چشمِ تنگِ دنیا دار را | یا قناعت پر کند یا خاکِ گور

حکایت ۲۲

مالدارے را شنیدم کہ بہ بخل چناں معروف بود کہ حاتم طائی بسخا۔ ظاہر حالش بنعمتِ دنیا آراستہ و خستِ نفس در نہادِ وجودش ہمچناں متمکن تا بجائے کہ نانے را بجانے از دست ندادے و گربۂ ابو ہریرہ را بلقمہ نواختے و سگِ اصحاب کہف را استخوانے نینداختے۔ فی الجملہ کسے خانۂ او را ندیدے در کشادہ و سفرۂ او را سر کشادہ۔

بیت

درویش بجز بوئے طعامش نشنیدے | مرغ از پسِ نان خوردنِ او ریزہ نچیدے

شنیدم کہ در دریائے مغرب راہِ مصر برگرفتہ بود و خیالِ فرعونی در سر کردہ۔ بادے مخالف گردِ کشتی برآمد و دریا در جوش آمد حتیٰ إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ

۱؎ ۔ تا آنکہ یافت او را در آب فرو رفتن ۱۲۰

بیت

باطبعِ ملولت چہ کند دل کہ نسازد — شُرطہ ہمہ وقتے نبود لائقِ کشتی

دستِ دعا برآورد و فریاد بیفایدہ کردن گرفت۔ فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ[۱]۔

بیت

دستِ تضرع چہ سود بندۂ محتاج را — وقتِ دعا بر خدا وقتِ کرم در بغل

قطعہ

از زر و سیم راحتے برساں — خویشتن ہم تمتعے برگیر
وانکہ ایں خانہ از تو خواہد ماند — خشتے از سیم و خشتے از زر گیر

آوردہ اند کہ در مصر اقاربِ درویشے داشت۔ بعد از ہلاکِ او بہ بقیتِ مالِ او توانگر شدند و جامہاے کہنہ بمرگِ او بدریدند و خز و دمیاطی ببریدند ہم دراں ہفتہ یکے را دیدم از ایشاں بر بادپاے رواں و غلامے درپے دواں با خود گفتم۔

---

[۱] پس وقتے کہ سوار شوند در کشتی یاد کنند خدا را در حالیکہ خالص گردانندہ گردن نہادن را برائے او۔ ۱۲۔

قطعہ

وہ کہ گر مردہ باز گردیدے بمیانِ قبیلہ و پیوند
ردِّ میراث سخت تر بودے وارثاں را ز مرگِ خویشاوند

بسابقۂ معرفتے کہ درمیان ما بود آستینش گرفتم و گفتم

بیت

بخورے نیک سیرتِ سرہ مرد کاں نگوں بخت گرد کرد و نخورد

حکایت ۲۳ ۔ صیاد ے ضعیف را ماہیئے قوی در دام اُفتاد طاقتِ ضبطِ آں نداشت ۔ ماہی بروغالب آمد و دام از دستش در ربود و برفت ۔ متحیر شد و گفت ۔ **قطعہ**

شد غلامے کہ آبِ جو آرد آبِ جو آمد و غلام ببرد
دام ہر بار ماہی آوردے ماہی ایں بار رفت و دام ببرد

دیگر صیاداں دریغ خوردند و ملامتش کردند کہ چنیں صیدے در دامت افتاد و نتوانستی نگاہ داشتن ! گفت اے برادراں ۔ چہ تواں کرد ۔ مرا روزی نبود و ماہی را ہمچناں روزے ماندہ بود ۔ و حکما گفتہ اند صیاد بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد و ماہی بے اجل بر خشکی نمیرد ۔

بیت

صیاد نہ ہر بار شکارے ببرد   باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

حکایت ۲۴ دست و پا بریدہ ہزار پاے بکشت صاحبدلے برو بگذشت وگفت سبحان اللہ! آنکہ با ہزار پاے کہ داشت چوں اجلش فرارسید۔ از بے دست و پاے نتوانست گریخت۔

مثنوی

چو آید ز پے دشمن جاں ستاں   ببندد اجل پاے مرد دواں
دراں دم کہ دشمن پیاپے رسید   کمانِ کیانی نباید کشید

حکایت ۲۵ - ابلہ را دیدم خلعتے ثمین در بر و مرکبے تازی در زیر و قصبِ مصری بر سر۔ کسے گفت سعدی! چگونہ می بینی ایں دیبا معلّم بریں حیوان لایعلم؟ گفتم خطے زشت ست کہ بآبِ زر نوشتہ است۔

قطعہ

بآدمی نتواں گفت ماند ایں حیواں   مگر دراعہ و دستار و نقشِ بیرونش
بگرد در ہمہ اسبابِ ملکِ ہستیِ او   کہ ہیچ چیز نیابی حلال جز خونش

قطعہ

شریف گر متضعف شود خیال مبند کہ پایگاہ بلندش ضعیف خواہد شد
ور آستانۂ سیمیں بمیخ زر کوبند گماں مبر کہ یہودی شریف خواہد شد

حکایت ۲۶ - دزدے گدائے راگفت۔ شرم نداری کہ از برائے جوے سیم دست پیش ہر لئیم دراز میکنی ؟ گفت۔ **بیت**

دست دراز از پئے یک حبہ سیم بہ کہ ببرند بدانگے دو نیم

حکایت ۲۷ - مشت زنے را حکایت کنند کہ از دہر مخالف بفغان آمدہ بود و از حلق فراخ و دست تنگ بجاں رسید۔ شکایت پیش پدر برد و اجازت خواست کہ عزم سفر دارم مگر بقوت بازو کامے فراچنگ آرم۔ **بیت**

فضل و ہنر ضائع ست تا ننمایند عود بر آتش نہند و مشک بسایند

پدر گفت اے پسر! خیالِ محال از سر بدر کن و پائے قناعت در دامنِ سلامت کش۔ کہ بزرگاں گفتہ اند۔ دولت بکوشیدن ست چارۂ آں کم جوشیدن ست۔ **بیت**

کس نتواند گرفت دامنِ دولت بزور کوشش بیفائدہ ست وسمہ برابروئے کور

بیت

اگر بهر سرِ موییت هنر دو صد باشد   هنر بکار نیاید چو بخت بد باشد

بیت

چه کند زورمند وارون بخت   بازوی بخت به که بازوی سخت

پسر گفت اے پدر! فوائد سفر بسیار است و عوائدآں بیشمار از نزہتِ خاطر و جرِ منافع و دیدنِ عجائب و شنیدن غرائب و تفرّج بلدان و محاورت خلاّن و تحصیل جاه و علم و ادب و مزید مال و مکتب و معرفتِ یاراں و تجربت روزگاراں چناں که سالکانِ طریقت گفته اند۔

قطعه

تا بدکانِ خانه در گروی   هرگز اے خام۔ آدمی نشوی

برو اندر جہاں تفرّج کن   پیش ازاں روز کز جہاں بروی

پدر گفت اے پسر! منافع سفر بریں نمط که گفتی۔ بسیار ست لیکن مسلّم چہار طائفه راست نخستیں بازرگانے که با وجود نعمت و مکنت و غلاماں و شاگردانِ چابک و تیز هر روز بشہرے و هر شب بمقامے و هر دم بتفرّج گاہے از نعیم دنیا متمتع شود۔

قطعه

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست   هر جا که رفت خیمه زد و خوابگاه ساخت
وانرا که بر مرادِ جهان نیست دسترس   در زاد و بوم خویش غریبست و ناشناخت

دوم عالمی که بمنطقِ شیرین و کلام نمکین و قوتِ فصاحت و مایهٔ بلاغت هر جا که رود بخدمتش اقدام نمایند۔ و هر جا که نشیند اکرام کنند۔ قطعه

وجود مردم دانا مثال زرِ طلاست   که هر کجا که رود قدر و قیمتش دانند
بزرگ زادهٔ نادان بشهروا ماند   که در دیارِ غریبش بهیچ نستانند

سوم۔ خوش آوازی که به حنجرهٔ داودی آب از جریان و مرغ از طیران باز دارد پس بوسیلتِ این فضیلت دلِ مردان صید کند و اربابِ معنی بمنادمتِ او رغبت نمایند۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

چهارم۔ پیشه وری که بسعیِ بازو کفافی حاصل کند۔ تا آبِ روی از بهرِ نان ریخته نشود که خردمندان گفته اند۔ قطعه

گر بغریبی رود از شهرِ خویش   سختی و محنت نبرد پاره دوز
ور بخرابی فتد از مملکت   گرسنه خسپد ملکِ نیم روز

چنین صفتها که بیان کردم در سفر موجبِ جمعیتِ خاطر و داعیهٔ طیبِ عیش

هر آنکه ازیں جمله بے بهره است. بخیالِ باطل در جهان برود و دیگر کسش نام و نشان نبرد و نشنود.

قطعه

هر آنکه گردشِ گیتی بکینِ او برخاست — بغیرِ مصلحتش رهبری کند ایام
کبوترے که دگر آشیاں نخواهد دید — قضا همی بردش تا بسوئے دانه و دام

پسر گفت اے پدر! قولِ حکما را چگونه مخالفت کنم که گفته اند رزق اگرچه مقسوم ست اما باسبابِ حصولِ آں تعلق شرط ست. و بلا اگرچه مقدور است از ابوابِ دخولِ آں حذر واجب.

قطعه

رزق هرچند بیگماں برسد — شرطِ عقل ست جستن از درها
گرچه کس بے اجل نخواهد مرد — تو مرو در دهانِ اژدرها

دریں صورت که منم با پیلِ دماں بزنم با شیرِ ژیاں پنجه درافگنم پس مصلحت آنست که سفر کنم که ازیں بیش طاقتِ بے نوائی نمی آرم.

قطعه

چوں مرد برفتاد ز جاے و مقامِ خویش — دیگر چه غم خورد همه آفاق جاے اوست
هر شب توانگرے بسرائے همی رود — درویش هر کجا که شب آمد سراے اوست
مردِ خدا بمشرق و مغرب غریب نیست — هر جا که می رود همه ملکِ خداے اوست

این بگفت و پدر را وداع کرد و همت خواست و روان شد و با خویشتن همی گفت

بیت

هنرور چو بختش نباشد بکام   بجایی رود کش ندانند نام

تا برسید بکنار آبی که سنگ از صلابت او بر سنگ همی آمد و خروشش بفرسنگ همی رفت.

بیت

سهمگین آبی که مرغابی در او ایمن نبود   کمترین موج آسیا سنگ از کنارش در ربود

گروهی مردمان را دید هر یک بقراضهٔ در معبر نشسته جوان را دست عطا بسته بود زبان ثنا برگشود چندانکه زاری کردند یاری نکردند ملاح بی مروت از و بخنده برگردید و گفت بیت.

بی زر نتوانی که کنی بر کس زور   گر زر داری بزور محتاج نه

فرد

زر نداری نتوان رفت بزور از دریا   زور ده مرده چه باشد زر یک مرده بیار

جوان را دل از طعنهٔ ملاح بهم برآمد خواست که ازو انتقام کشد کشتی رفته بود آواز داد که اگر بدین جامه که پوشیده‌ام قناعت کنی دریغ نیست ملاح طمع کرد و کشتی باز گردانید. بیت

بدوزد شره دیدهٔ هوشمند | درآرد طمع مرغ و ماهی به بند

چندانکه دست جوان بریش و گریبان ملاح رسید او را بخود درکشید و بیمحابا فرو کوفت۔ یارانش از کشتی بدر آمدند که پشتی کنند۔ درشتی دیدند پشت بگردانیدند۔ جز این چاره ندانستند که بمصالحت گرانید و باجرت مسامحت نمایند۔

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار | که سهلی ببندد در کارزار

لطافت کن آنجا که بینی ستیز | نبرد قز نرم را تیغ تیز

بشیرین زبانی و لطف و خوشی | توانی که پیلی بموئی کشی

بعذر ماضی در قدمش افتادند و بوسه چند بنفاق بر سر و چشمش دادند و بکشتی درآوردند و روان شدند۔ تا برسیدند بستونی که از عمارت یونان درآب ایستاده بود۔ ملاح گفت کشتی را خللی است۔ یکی از شما که زورآور تر باشد بدین ستون برود و خرطوم کشتی بگیرد تا از عمارت عبور کنیم۔ جوان بغرور دلاوری که در سر داشت از خصم دل آزرده نیندیشید و قول حکما را کار نبست که گفته اند هر کرا رنجی رسانیدی۔ اگر در عقب آن صد راحت رسانی از پاداش آن یک رنج ایمن مباش که پیکان اگرچه

از جراحت بدر آید آزار آں در دل بماند۔ بیت

چہ خوش گفت یکتاش با خیلتاش ۔۔۔ چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعہ

مشو ایمن کہ تنگدل گردی ۔۔۔ چوں ز دستت دلے بتنگ آید

سنگ بر بارۂ حصار مزن ۔۔۔ کہ بود کز حصار سنگ آید

چندانکہ مقود کشتی بر ساعد پیچید و بر بالاے ستون رفت۔ ملاح زمام از کفش در گسلانید و کشتی براند۔ بیچارہ متحیر بماند روزے دو بلا و محنت کشید۔ روز سوم خوابش گریبان گرفت و در آبش انداخت بعد از شبان روزے دگر برکنار افتاد۔ از حیاتش رمقے ماندہ بود۔ برگ درختاں خوردن گرفت و بیخ گیاہاں برآوردن۔ تا اندک مایہ قوت یافت سر در بیاباں نہاد و ہمی رفت تا از تشنگی بے طاقت شد بسر چاہے رسید قومے برو گرد آمدہ بودند و شربتِ آبے بپشیزے ہمی آشامیدند۔ جواں را پشیزے نبود چندانکہ طلب کرد و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند۔ دست تعدی دراز کرد میسر نشد ستنے چند را فرو کوفت مرداں غلبہ کردند و بیمحابا بزدند مجروح شد۔

قطعه

پشه چو پُر شد بزند پیل را   با همه مردی و صلابت که اوست
مورچگان را چو بود اتفاق   شیر ژیان را بدرانند پوست

بحکم ضرورت در پے کاروان اُفتاد و برفت۔ شبانگاه برسیدند بمقامی که از دزدان پُر خطر بود۔ کاروانیان را او دید لرزه بر اندام اُفتاده و دل بر هلاک نهاده گفت۔ اندیشه مدارید که درین میان یکے منم که تنها پنجاه مرد را جواب دهم۔ و دیگر جوانان هم یاری کنند۔ کاروانیان را بلاف او دل قوی گشت و بصحبتش شادمانی کردند و بزاد و آبش دستگیری واجب دانستند۔ جوان را آتش معده بالا گرفته بود و عنان طاقت از دست رفته لقمه چند از سر اشتها تناول کرد و دمے چند آب در پے آن آشامید۔ تا دیو درونش بیارامید و بخوابش در ربود و بخفت۔ پیرمردے جهاندیده در کاروان بود۔ گفت اے یاران من ازین بدرقهٔ شما اندیشناکم بیش از آن که از دزدان۔ چنانکه حکایت کنند که اعرابی را درمے چند گرد آمده بود۔ شب از تشویش دزدان تنها در خانه خوابش نمی برد۔ یکے از دوستان را پیش خود خواند تا وحشت تنهائی بدیدار او

متصرف کند شبی چند در صحبت او بود چندانکه بر درمهائش وقوف یافت تمامی ببرد و سفر کرد. بامدادان بدیدندش عریان و گریان کسی گفتش حال چیست مگر آن درمهای ترا دزد برد گفت لا والله بدرقه برد قطعه

هرگز ایمن ز مار ننشستم　　　تا بدانستم آنچه خصلت اوست

زخم دندان دشمنی بتر است　　　که نماید بچشم مردم دوست

یاران چه دانید که این هم از جملهٔ دزدان بود و بعیاری در میان ما تعبیه شده تا بهنگام فرصت یاران را خبر کند. مصلحت آن می بینم که او را خفته بگذاریم و رخت برداریم. کاروانیان را تدبیر پیر استوار آمد و مهابتی از مشت زن در دل گرفتند. رخت برداشتند و جوان را خفته بگذاشتند. آنگه خبر یافت که آفتابش بر کتف تافت سر برآورد دید کاروان رانده. بیچاره بسی بگردید و راه بجائی نبرد. تشنه و بی نوا روی بر خاک و دل بر هلاک نهاده می گفت. بیت

مَن ذَا یُحَدِّثُنِی وَزُمَّ العِیسُ　　　مَا لِلغَرِیبِ سِوَی الغَرِیبِ اَنِیسُ

بیت. کیست که سخن گوید با من و زائل کند وحشت تنهائی را و تحقیق گذشته شتران سفیدمو. و نیست مسافر را یار سوائے مسافر ۱۲

بیت

درشتی کند با غریباں کسے — کہ نابودہ باشد بغربت بسے

مسکین درین سخن بود کہ پسرِ پادشاہے بصید از لشکریان دور افتادہ بود بر بالاے سرش ایستادہ ہمی شنید و در ہیأتش ہمی نگریست۔ دید صورت ظاہرش پاکیزہ و سیرتِ حالش پریشان۔ پرسید کہ از کجائی و بدین جایگہ چگونہ افتادی؟ برخے از آنچہ بر سرِ او رفتہ بود اعادت کرد ملک زادہ را بر حالتِ تباہِ او رحمت آمد خلعت و نعمت داد و معتمدے با وے فرستاد تا بشہرِ خویش باز آمد۔ پدر بدیدنِ او شادمانی کرد۔ و بر سلامتِ حالش شکر گذارد۔ شبانگہ از آنچہ بر سرِ او گذشتہ بود۔ از حالتِ کشتی و جورِ ملاح و جفاے روستائیاں بر سرِ چاہ و غدر کاروانیاں و۔ او با پدر گفت۔ پدر گفت اے پسر نگفتمت ہنگامِ رفتن کہ تہی دستاں را دستِ دلیری بستہ است و پنجۂ شیری شکستہ

بیت

چہ خوش گفت آں تہی دستِ سلحشور — جوے زر بہتر از پنجاہ من زور

پسر گفت اے پدر تا رنج نبری گنج برنداری و تا جان در خطر ننہی بر

دشمن ظفر نیابی۔ و تا دانہ بر نیفشانی خرمن بر نگیری نہ بینی کہ باندک رنجے کہ بردم چہ راحت حاصل کردم؟ و بہ نیشے کہ خوردم چہ مایہ عسل بدست آوردم؟

بیت

گرچہ بیروں ز رزق نتواں خورد
در طلب کاہلی نشاید کرد

بیت

غواص گر اندیشہ کند کام نہنگ
ہرگز نکند درّ گرانمایہ بچنگ

آسیا سنگ زیریں متحرک نیست۔ لاجرم تحمل بارِ گراں ہمی کند۔ قطعہ

چہ خورد شیرِ شرزہ در بُنِ غار؟
باز افتادہ را چہ قوت بود

گر تو در خانہ صید خواہی کرد
دست و پایت چو عنکبوت بود

پدر گفت اے پسر! دریں نوبت ترا فلک یاوری کرد و اقبال رہبری تا گلت از خار و خارت از پا بدر آمد و صاحب دولتے بتو رسید و بر تو بخشود و کسرِ حالت را بتفقدے جبر کرد و چنیں اتفاق نادر افتد و بر نادر حکم نتواں کرد۔ زنہار تا گرد ایں دام نگردی۔ بیت

صیاد نہ ہر بار شکارے ببرد
باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

چنانکہ یکے از ملوک پارس۔ حرسہا اللہ تعالیٰ نگینے گرانمایہ در انگشتری داشت

باری بحکم تفرّج با تنی چند از خاصان بمصلّای شیراز بیرون رفت فرمود تا انگشتری را بر گنبدِ عضد نصب کردند تا هر که تیر از حلقهٔ انگشتری بگذراند، خاتم وی را باشد۔ اتفاقاً چہارصد حکم انداز در خدمتِ ملک بودند۔ بینداختند جمله خطا کردند۔ مگر کودکی که بر بام رباطی ببازیچه تیر از هر طرف همی انداخت بادِ صبا تیرِ او را از حلقهٔ انگشتری گذرانید خلعت و نعمت یافت و خاتم بوی ارزانی داشتند آورده اند که پسر تیر و کمان را بسوخت گفتندش چرا چنین کردی؟ گفت تا رونقِ نخستین برجای بماند۔ قطعه

گه بود کز حکیمِ روشن رای برنیاید درست تدبیری
گاه باشد که کودکی نادان بغلط بر هدف زند تیری

حکایت ۲۸۔ درویشی را شنیدم که در غاری نشسته بود و در بر روی جهان بسته۔ و ملوک و سلاطین را در چشمِ او شوکت نمانده

قطعه

هر که بر خود درِ سوال گشاد تا بمیرد نیازمند بود
آز بگذار و پادشاهی کن گردنِ بی طمع بلند بود

یکی از ملوک آن طرف اشارت کرد که توقع بکرم و اخلاق بزرگان آنست که به نان و نمک با ما موافقت کنند. شیخ رضا داد به حکم آنکه اجابت دعوت سنت است. دیگر روز ملک بعذر قدومش رفت. عابد برخاست و ملک را در کنار گرفت و تلطف کرد و ثنا گفت. چون ملک رفت یکی از اصحاب پرسید که چندین ملاطفه که تو امروز با پادشاه کردی خلاف عادت بود. گفت نشنیده که گفته اند.

بیت

هر کرا بر سماط بنشستی واجب آید بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند که همه عمر وی نشنود آواز دف و چنگ و نی

دیده شکیبد ز تماشای باغ بی گل و نسرین بسر آرد دماغ

گر نبود بالش آگنده پر خواب توان کرد حجر زیر سر

وین شکم بی هنر پیچ پیچ صبر ندارد که بسازد بهیچ

باب ہفتم

در تاثیرِ تربیت

حکایت ۱ - یکے را از وُزرا پسرے کودن بود پیش دانشمندے فرستاد کہ مرایں را تربیتے کن مگر عاقل شود۔ روزگارے تعلیم کرد بیوثر نبود پیش پدرش کسے فرستاد۔ کہ ایں پسر عاقل نمی شود و مرا دیوانہ کرد۔

قطعہ

چوں بود اصلِ گوہرے قابل ۔۔۔ تربیت را درو اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد ۔۔۔ آہنے را کہ بدگُہر باشد
سگ بدریائے ہفتگانہ بشوے ۔۔۔ چونکہ تر شد پلید تر باشد

حکایت ۲ - حکیمے پیسراں را پند ہمی داد کہ اے جانانِ پدر ہنر آموزید کہ ملک و دولتِ دنیا اعتماد را نشاید و سیم و زر در سفر محلِ خطر باشد کہ دزد بیکبار ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ امّا ہنر چشمہ

زاینده است. و دولت پاینده. اگر هنرمند از دولت بیفتد غم نباشد که هنر در نفس خود دولت است هر کجا رود قدر بیند و صدر نشیند و بی‌هنر لقمه چیند و سختی بیند.

بیت

وقتی افتاد فتنه‌ای در شام　　هر کس از گوشه‌ای فرا رفتند
روستازادگان دانشمند　　به وزیری پادشه رفتند
پسران وزیر ناقص عقل　　به گدائی به روستا رفتند

بیت

میراث پدر خواهی علم پدر آموز　　کین مال پدر خرج توان کرد به ده روز

حکایت ۳. یکی از فضلای عصر تعلیم ملک‌زاده‌ای همی کرد ضرب بیحابا زدی و زجر بی‌قیاس کردی باری پسر از بی‌طاقتی شکایت پیش پدر آورد و جامه از تن دردمند برداشت. پدر را دل بهم بر آمد استاد را بخواند و گفت پسران آحاد را چنین جفا و توبیخ روا نداری که فرزند مرا سبب چیست. گفت سبب آن که سخن اندیشیده گفتن و حرکت پسندیده کردن همه خلق را علی العموم باید.

و پادشاہاں را علی الخصوص بموجب آں کہ از دست و زبان ایشاں

"ہر چہ رود۔ ہر آیینہ بافواہ بگویند۔ و قول و فعل عوام الناس چنداں

اعتبار نباشد۔"

قطعہ

اگر صد ناپسند آید ز درویش رفیقانش یکے از صد ندانند

وگر یک ناپسند آید ز سلطاں ز اقلیمے باقلیمے رسانند

پس واجب آمد معلم پادشاہزادہ را در تہذیب اخلاق خداوندزادگاں

"و انبتھم اللہ نباتاً حسناً" اجتہاد ازاں بیشتر کردن کہ در حق عوام۔

قطعہ

ہر کہ در خردیش ادب نکنی در بزرگی فلاح ازو برخاست

چوب تر را چناں کہ خواہی پیچ نشود خشک جز بآتش راست

ملک را حسن تدبیر فقیہ و تقریر جواب او موافق آمد خلعت و نعمت

بخشید و پایۂ منصب او بلند گردانید۔

حکایت ۳۔ معلم کتابی را دیدم در دیار مغرب۔ ترش روے

و تلخ گفتار۔ بدخوے و مردم آزار۔ گدا طبع و ناپرہیزگار کہ عیش مسلماناں

لہ۔ بالیدگی دہد خداوند ایشاں را بالیدگی نیک۔ ۱۲

بہ دیدنِ او تبہ گشتے ۔ و خواندنِ قرآنش دلِ مردم سیہ کردے ۔ جمعے
از پسران و دختران بدستِ جفاے او گرفتار نہ زہرۂ خندہ
نہ یارائے گفتار گاہ یکے را تپانچہ زدے وگاہ دیگرے را در شکنجہ
نہادے ۔ القصہ شنیدم کہ از سختی و درشتی او رنجیدند ۔ و بزدند
و براندند بس انگہ مکتب وے را بمصلحے دادند ۔ پارسائے سلیم و نیکمردے
حلیم کہ جز بحکمِ ضرورت سخن نگفتے و موجبِ آزارِ کس بر زبانِ او نرفتے
کودکاں را ہیبتِ اُستادِ نخستین از سر بدر رفت معلّمِ دومی را اخلاقِ
ملکی دیدند ۔ دیو صفت یک یک پریدند و باعتمادِ حلمِ او ترکِ علم گرفتند
ہمچنیں اغلب اوقات بہ بازیچہ فراہم نشستندے و لوحِ درست
ناکردہ بشستندے و بر سرِ ہمدگر شکستندے ۔ بیت

اُستادِ معلّم چو بود کم آزار خرسک بازند کودکاں بازار

بعد از دو ہفتہ بر درِ آں مکتب گذر کردم معلّمِ اوّلیں را دیدم دل خوش
کردہ بودند و بمقامِ خویش باز آوردہ از بے انصافی برنجیدم و "لاحول"
گفتم کہ دیگر بار ابلیس را معلّمِ ملائکہ چرا کردند؟ پیر مردے ظریف جہاندیدہ
بشنید ۔ بخندید و گفت ۔

مثنوی

بادشاهی پسر بمکتب داد   لوحِ سیمینش در کنار نهاد

بر سرِ لوحِ او نبشته بزر   جورِ استاد به ز مهرِ پدر

حکایت ۵ - پارسازاده را نعمتِ بیکران از ترکهٔ عمّ بدست افتاد

ز فسق ها آغاز کرد و مُبذّری پیش گرفت فی الجمله نماند از سائرِ معاصی

و منکرے که نکرد و مسکرے که نخورد بارے به نصیحتش گفتم اے فرزند

دخل آبِ روان ست و عیش آسیاے گردان یعنی خرج فراوان

کردن مسلّم کسے را باشد که دخل معیّن دارد۔ **قطعه**

چو دخلت نیست خرج آهسته‌تر کن   که می گویند ملّاحان سرودے

اگر باران بکوهستان نبارد   بسالے دجله گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لهو لعب بگذار که چون نعمت سپری شود سختی بری

و پشیمانی خوری پسر از لذتِ نائے و نوش این سخن در گوش نیاورد

و بر قولِ من اعتراض کرد که راحتِ عاجل بمحنتِ آجل منغّص کردن خلافِ

راے خردمندان ست۔ **مثنوی**

خداوندانِ کام و نیکبختی   چرا سختی کشند از بیمِ سختی؟

برو شادی کن ای یار دل افروز　　غم فردا نشاید خورد امروز

لطیفه مرا که در صدر مروّت نشسته ام و عقدِ فتوّت بسته و ذکر انعام در افواهِ عوام افتاده۔

مثنوی

هر که علم شد بسخا و کرم　　بند نشاید که نهد بر درم
نام نکوئی چو برون شد ز کوی　　در نتوانی که ببندی بروی

دیدم اگر نصیحت نمی پذیرد و دم گرم من در آهنِ سردِ او اثر نمی کند ترکِ مناصحت گرفتم و روی از مصاحبت او بگردانیدم و قولِ حکما را کار بستم که گفته اند۔ بَلِّغْ مَا عَلَیْکَ فَاِنْ لَمْ یَقْبَلُوْا فَمَا عَلَیْکَ

قطعه

گر چه دانی که نشنوند بگوی　　هر چه دانی تو از نصیحت و پند
زود باشد که خیره سر بینی　　بدو پا اوفتاده اندر بند
دست بر دست می زند که دریغ　　نشنیدم حدیثِ دانشمند

تا پس از مدتی آنچه از نکبتِ حالش می اندیشیدم بصورت بدیدم پاره پاره می دوخت و لقمه لقمه می اندوخت۔ دلم از ضعفِ حالش هم آمد۔ مروّت ندیدم در چنین حالت ریشِ درویش را بملامت خراشیدن

---

۵ برسان بر مردم آنچه در ذمه تست پس اگر نه پذیرند تاوانے بر تو نیست۔ ۱۲

و نان پاشیدن - با خود گفتم مثنوی

حریف سفله در پایانِ مستی — نه اندیشد ز روزِ تنگدستی
درخت اندر بهاران برفشاند — زمستان لاجرم بی برگ ماند

حکایت ۶ - پادشاهی پسری را بادیبی داد و گفت این فرزند تست تربیتش همچنان کن که یکی از فرزندانِ خویش گفت فرمانبردارم سالی چند در پی او رنج برد و سعی کرد بجای نرسید و پسرانِ ادیب در فضل و بلاغت منتهی شدند - ملک دانشمند را مواخذت کرد و معاتبت فرمود که وعده خلاف کردی و شرطِ وفا بجا نیاوردی - گفت برای عالم آرای خداوند روی زمین پوشیده نماند که تربیت یکسانست ولیکن طبایع مختلف - قطعه

گرچه سیم و زر ز سنگ آید همی — در همه سنگی نباشد زر و سیم
بر همه عالم همی تابد سهیل — جایی انبان میکند جایی ادیم

حکایت ۷ - یکی را شنیدم از پیرانِ مربی که مریدی را گفت ای پسر! چندانکه خاطرِ آدمی زاد بر روزیست - اگر بر روزی ده بودی بمقام از ملائکه درگذشتی -

حکایت ۸ - اعرابی را دیدم که پسر را همی گفت - یا بُنَیَّ اِنَّکَ مَسئُولٌ یَومَ القِیَامَةِ مَاذَا اکتَسَبتَ وَلَا یُقَالُ بِمَن انتَسَبتَ - یعنی ای پسر ترا پرسند روز قیامت که هنرت چیست؟ و نگویند که پدرت کیست

قطعه

جامهٔ کعبه را که می بوسند　　او نه از کرم پیله نامی شد
با عزیزی نشست روزی چند　　لاجرم همچو او گرامی شد

حکایت ۹ - در تصانیف حکما آورده اند که کژدم را ولادت معهود نیست چنانکه سایر حیوانات را بلکه احشای مادر بخورند و شکمش بدرند و راه صحرا گیرند و آن پوستها که در خانهٔ کژدم بینند اثر آن است - باری این نکته پیش بزرگی همی گفتم گفت دل من بر صدق این سخن گواهی می دهد و جز چنین نتواند بود - چون در حالت خردی با مادر چنین معامله کرده اند - لاجرم در بزرگی نامقبول و نامحبوب اند - قطعه

پسری را پدر وصیت کرد　　کای جوانمرد یاد گیر این پند
هر که با اهل خود وفا نکند　　نشود دوست روی و دانشمند

مثل - کژدم را گفتند چرا بزمستان بدر نمی آیی؟ گفت بتابستانم

چہ حرمت ست کہ بزمستاں نیز بیروں آیم۔

حکایت ۱۰۔ زنِ درویشے حاملہ بود۔ مدتِ حمل او بسر آمد درویش راہمہ عمر فرزند نیامدہ بود۔ گفت اگر خدائے تعالیٰ مرا پسرے بخشد جزایں خرقہ کہ در بردارم ہرچہ در ملکِ من ست ایثارِ درویشاں کنم۔ اتفاقاً پسر آورد۔ درویش شادمانی کرد و سفرۂ یاراں بموجب شرط بنہاد۔ پس از چند سال کہ از سفرِ شام باز آمدم۔ بمجلسِ آں دوست بگذشتم و از چگونگیٔ حالش پرسیدم۔ گفتند بزندانِ شحنہ درست۔ گفتم سبب چیست گفتند۔ پسرش خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و خونِ کسے ریختہ و از شہر گریختہ۔ پدر را بعلّتِ آں سلسلہ در نائے ست و بند برپائے گفتم ایں بلا را او بحاجت از خدا خواستہ است۔ قطعہ

زناں باردار اے مردِ ہشیار ۔۔۔ اگر وقتِ ولادت مار زایند

ازاں بہتر بہ نزدیکِ خردمند ۔۔۔ کہ فرزندانِ ناہموار زایند

حکایت ۱۱۔ سالے نزاعے میان پیادگانِ حجاج افتادہ بود و داعی ہم دراں سفر پیادہ بود از بے انصافی درسر و روئے یکدگر افتادیم و دادِ فسوق و جدال بدادیم کجاوہ نشینے را شنیدم کہ با عدیلِ

خود می گفت - بوالعجب کارے کہ پیادگانِ عاج چوں عرصۂ شطرنج بسر می برند
فرزین میشوند - یعنی بہتر ازاں می گردند کہ بودند و پیادگانِ حاج بادیہ بسر بردند
و بتر شدند -

قطعہ

از من بگوے حاجیٔ مردم گزای را ۔۔۔ کو پوستینِ خلق بآزار می درد
حاجی تو نیستی شتر ست از برائے آنکہ ۔۔۔ بیچارہ خار میخورد و بار می برد

حکایت ۱۲ - مردکے را چشم درد خاست - پیش بیطارے رفت
کہ دوا کن - بیطار ازآنچہ در چشم چہار پایاں می کرد در دیدۂ او کشید کور شد
حکومت پیش داور بردند - گفت برو ہیچ تاوان نیست اگر این خر نبودے
پیش بیطار نرفتے - مقصود ازیں سخن آن ست تا بدانی کہ ہر کہ نا آزمودہ
را کارِ بزرگ می فرماید - ندامت برد بہ نزدیکِ خردمنداں
بخفتِ عقل منسوب گردد - قطعہ

ندہد ہوشمندِ روشن راے ۔۔۔ بفرومایہ کارہاے خطیر
بوریا باف گرچہ بافندہ است ۔۔۔ نبرندش بکارگاہِ حریر

حکایت ۱۳ - یکے از بزرگانِ ائمہ را پسرے وفات یافت
پرسیدندش کہ بر صندوقِ گورش چہ نویسیم - گفت آیاتِ کتابِ مجید

از عزت و شرف نفس انسان است که روا باشد چنین جا پای ایشان را
پروردگاری سود دارد. و خلایق بر او گذر کنند و نگاه بر او تماشا شوند و اگر
بضرورت چیزی همی نویسند. این دو بیت کفایت است قطعه

آه! هر گاه سبزه در بستان　　بدمیدی چه خوش شدی دل من
بگذر ای دوست تا بوقت بهار　　سبزه بینی دمیده بر گل من

حکایت ۱۴ - پارسایی بر یکی از خداوندان نعمت گذر کرد که
بنده را دست و پای بسته بود و عقوبت همی کرد. گفت ای پسر همچو
تو مخلوقی را خدای عز و جل اسیر حکم تو گردانیده است و ترا بر وی فضیلت
داده. شکر نعمت باری تعالی بجا آر. و چندین جفا بر وی روا مدار که
فردا به از تو باشد. و شرمساری بری. مثنوی

بر بنده مگیر خشم بسیار　　جورش مکن و دلش میازار
او را تو به ده درم خریدی　　آخر نه بقدرت آفریدی
این حکم و غرور و خشم تا چند　　هست از تو بزرگتر خداوند
ای خواجه ارسلان و آغوش　　فرمانده خود مکن فراموش

در خبر است از خواجه عالم و سرور بنی آدم صلی الله علیه و سلم که گفت

بزرگترین حسرتے در روزِ قیامت آں بود کہ بندۂ صالح را بہ بہشت برند و خداوندِ فاسق را بدوزخ۔ قطعہ

بر غلامے کہ طوعِ خدمت تست　　خشم بے حد مراں و طیرہ مگیر

کہ فضیحت بود بروزِ شمار　　بندہ آزاد و خواجہ در زنجیر

حکایت ۱۵۔ سالے از بلخ باشامیانم سفر بود و راہ از دزداں پُر خطر۔ جوانے بدرقہ ہمراہِ ما شد۔ نیزہ باز و چرخ انداز سلح شور بیش زور کہ دہ مردِ توانا کمانِ اورا زہ نکردندے و زورآورانِ روے زمین پشتِ او بزمین نیاوردندے ولیکن متنعم بود و سایہ پروردہ نہ جہاں دیدہ و سفر کردہ رعدِ کوسِ دلاوراں بگوشِ او نرسیدہ و برقِ شمشیرِ سواراں بچشم ندیدہ۔ بیت

نیفتادہ در دستِ دشمن اسیر　　بگردش نبارید بارانِ تیر

اتفاقاً من و آں جواں ہر دو در پئے ہم دواں ہر دیوارِ قدیمش کہ پیش آمدے بقوتِ بازو بیفگندے و ہر درختِ عظیم کہ دیدے بزورِ پنجہ برکندے۔ و تفاخر کناں گفتے۔ بیت

پیل کو تا کتف و بازوے گرداں بیند　　شیر کو تا کف و سرپنجۂ مرداں بیند

ما درین حالت که دو هندو از پس سنگی سر بر آوردند و قصد قتال ما کردند
بدست یکی چوبی و در بغل دیگری کلوخ کوبی جوان را گفتم اکنون
چه پایی۔

بیت

بیار آنچه داری ز مردی و زور   که دشمن بپای خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دست جوان افتاده و لرزه بر استخوان۔ بیت

نه هر که موی شگافد بتیر جوشن خای   بروز حملهٔ جنگ آوران بدارد پای

چاره جز آن ندیدم که رخت و سلاح و جامه رها کردیم و جان بسلامت
بدر آوردیم۔

بکارهای گران مرد کاردیده فرست   که شیر شرزه در آرد بزیر خم کمند
جوان اگرچه قوی یال و پیلتن باشد   بجنگ دشمنش از هول بگسلد پیوند
نبرد پیش مصاف آزموده معلوم است   چنانکه مسئلهٔ شرع پیش دانشمند

حکایت ۱۹۔ توانگرزاده را دیدم بر سر گور پدر نشسته بود و با درویش
بچه مناظره در پیوسته که صندوق تربت پدرم سنگین است و کتابه رنگین
و فرش رخام انداخته و خشت پیروزه بکار برده بگور پدرت چه ماند خشتی
دو فراهم آورده و مشتی دو خاک بران پاشیده۔ درویش پسر بشنید و گفت

تا پدرت از زیرِ آں سنگِ گراں بر خود بجنبد پدرم بہ بہشت رسیده باشد

بیت

خر کہ بروے نہند کمتر بار بره آسوده تر کند رفتار

و در خبر ست کہ مَوْتُ الْفُقَرَاءِ رَاحَةٌ درویش چیزے ندارد کہ بحسرت بگذارد

قطعہ

مردِ درویش کہ بارِ ستمِ فاقہ کشید بدرِ مرگ ہمانا کہ سبکبار آید
وانکہ در دولت و در نعمت و آسانی زیست مردنش زیں ہمہ شک نیست کہ دشوار آید
بہمہ حال اسیرے کہ ز بندے بجہد خوشترش داں ز امیرے کہ گرفتار آید

حکایت ۲۷- بزرگے را پرسیدم از معنی ایں حدیث اَعْدٰی عَدُوِّکَ نَفْسُکَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْکَ گفت بحکمِ آنکہ ہر آں دشمن کہ با وے احسان کنی دوست گردد مگر نفس را کہ چندانکہ مدارا بیش کنی مخالفت زیاده کند

قطعہ

فرشتہ خوے شود آدمی بکم خوردن وگر خورد چو بہائم بیوفتد چو جماد

لہ - مرگِ درویشاں آسایشے است -۱۲

۲ہ - سخت تریں دشمنِ تو نفسِ تست کہ میانِ دو پہلوے تست -۱۲

مراد ہر کہ برآری مطیع امر تو گشت	خلافِ نفس کہ گردن کشد بیافت مراد

مناظرۂ سعدی با مدعی در بیانِ توانگری و درویشی

حکایت ۱۸۔ یکے را دیدم در صورتِ درویشاں نہ بر سیرتِ ایشاں در محفلے نشستہ و شنعتے در پیوستہ و دفترِ شکایت باز کردہ و مذمتِ توانگراں آغاز نہادہ و سخن بدینجا رسانیدہ کہ درویشاں را دستِ قدرت بستہ است و توانگراں را پاے ارادت شکستہ۔ بیت

کریماں را بدست اندر درم نیست	خداوندان نعمت را کرم نیست

مرا کہ پروردۂ نعمتِ بزرگانم۔ ایں سخن سخت آمد۔ گفتم اے یار توانگراں دخلِ مسکینانند و ذخیرۂ گوشہ نشیناں و مقصدِ زائراں و کہفِ مسافراں و متحمل بار گراں از بہرِ راحتِ دیگراں دست بطعام آنگہ برند کہ متعلقاں و زیردستاں بخورند و فضلۂ مکارمِ ایشاں بارامل و ایتام و پیراں و اقارب و جیراں رسد۔ نظم

توانگراں را وقفست و نذر و مہمانی	زکوٰۃ و فطرہ و اعتاق و ہدی و قربانی

تو کے بدولتِ ایشاں رسی کہ نتوانی	جزایں دو رکعت و آنہم بصد پریشانی

اگر قدرت جود است و اگر قوت سجود توانگران را به میسر شود که مال مزکّی دارند
و جامهٔ پاک و عرض مصون و دل فارغ و قوت طاعت در لقمهٔ لطیف است
و صحت عبادت در کسوت نظیف پیداست که از معدهٔ خالی چه قوت آید و از
دست تهی چه مروت زاید و از پای بسته چه سیر آید و از دست گرسنه چه خیر قطعه

شب پراگنده خسپد آن که پدید — نبود وجه بامدادانش
مور گرد آورد به تابستان — تا فراغت بود زمستانش

فراغت با فاقه نپیوندد و جمعیت با تنگدستی صورت نبندد و یکی تحریمهٔ عشا
بسته و دیگری منتظر عشا نشسته این بدان کی ماند بیت

خداوند مکنت بحق مشتغل — پراگنده روزی پراگنده دل

پس عبادت اینان بقبول اولیٰ تر که جمعند و حاضر نه پریشان و پراگنده
خاطر اسباب معیشت ساخته و باوراد عبادت پرداخته عرب گوید
۱ أَعُوذُ بِاللهِ مِنَ الْفَقْرِ الْمُكِبِّ وَجِوَارِ مَنْ لَا يُحِبُّ و در خبر است که
۲ اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ گفت آن نشنیده که فخر ...

---

۱ پناه می برم بخدا از فقر بر رو اندازنده و از همسائگی دوستی که محبت نکند ۱۲

۲ - فقر اضطراری و گدائی روسیاهی است در هر دو جهان ۱۲

خواجهٔ عالم (علیه افضل الصلوة واکمل التحیات) "الفقر فخری" [۱] گفته
خاموش که اشارت خواجهٔ عالم علیه السلام بفقر طائفه ایست که مرد میدان
رضا اند و تسلیم تیر قضا. نه اینان که خرقهٔ ابرار پوشند و لقمهٔ ادرار نوشند.

رباعی

ای طبل بلند بانگ در باطن هیچ   بی توشه چه تدبیر کنی وقت بسیج
روی طمع از خلق بپیچ ار مردی   تسبیح هزار دانه بر دست مپیچ

درویش بی معرفت نیارامد تا فقرش بکفر نینجامد. "کَادَ الْفَقْرُ اَنْ یَّکُوْنَ کُفْرًا" [۲]. نشاید جز بوجود نعمت برهنه را پوشیدن یا در استخلاص گرفتار کوشیدن. و ابنای جنس ما را بمراتب ایشان که رساند و ید علیا بید سفلی چه ماند. نبینی که حق جل و علا در محکم تنزیل از نعیم اهل بهشت خبر میدهد که "اُولٰٓئِکَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُوْمٌ" [۳]. تا بدانی که مشغول کفاف از دولت عفاف محروم است و ملک فراغت

---

[۱] فرمود سردار جهان بر او بزرگترین درود و کامل ترین سلام که درویشی نازش من است۔ ۱۲

[۲] نزدیک است که درویشی بکفر انجامد۔ ۱۲

[۳] مر ایشان راست روزی معین و معلوم۔ ۱۲

زیر نگین رزق مقسوم

بیت

تشنگان را نماید اندر خواب
همه عالم بچشم چشمهٔ آب

حالے که من این بگفتم عنان طاقت درویش از دست تحمل برفت
و تیغ زبان برکشید و اسپ فصاحت در میدان وقاحت جهانید و بر من
دوانید و گفت چندان مبالغه در وصف ایشان بکردی و سخنهاے پریشان
بگفتی که وهم تصور کند که تریاق اند یا کلید خانهٔ ارزاق مشتے متکبر مغرور
معجب نفور مشتغل مال و نعمت و مفتتن جاه و ثروت سخن نگویند الا بسفاهت
و نظر نکنند الا بکراهت علما را بگدائی منسوب کنند و فقرا را
به بے سروپائی طعنه زنند. بعزت مالے که دارند و غیرت جاهے
که پندارند. برتر از همه نشینند و خود را بهتر از همه شناسند. نه آن در
سر دارند که سر بکسے فرو آرند. بے خبر از قول حکما که گفته اند. هر که بطاعت
از دیگران کم است و بنعمت بیش بصورت توانگر است و بمعنی درویش.
گفتم مذمت ایشان روا مدار که خداوندان کرم اند گفت غلط گفتی که
بندگان درم چه فائده که چون ابر آذر اند و بر کس نمی بارند و چشمهٔ
آفتاب اند و بر کس نمی تابند و بر مرکب استطاعت سوار اند و

نمی

نمی رانند و قدمی بهر خدا نه نهند و درمی بی منّ و اذی نمی دهند
مالی بمشقت فراهم آرند و بخست نگاه دارند و بحسرت بگذارند چنانکه بزرگان
گفته اند سیم بخیل وقتی از خاک برآید که بخیل بخاک درآید.

بیت

برنج و سعی کسی نعمتی بچنگ آرد   دگر کس آید و بی رنج و سعی بردارد

گفتمش بر بخل خداوندان نعمت وقوف نیافته الا بعلت گدائی وگرنه
هر که طمع یکسو نهاده کریم و بخیلش یکی نماید. محک داند که زر چیست و گدا داند
که بخیل کیست. گفتا بتجربت آن گویم که متعلقان بر در دارند. و غلیظان شداد
برگمارند تا بار عزیزان ندهند و دست بر سینهٔ صاحب تمیزان نهند
و گویند اینجا کس نیست و بحقیقت راست گویند. بیت

آن را که عقل و همت و تدبیر و رای نیست   خوش گفت پرده دار که کس در سرا نیست

گفتم بعلت آن که از دست متوقعان بجان آمده اند و از رقعهٔ گدایان
بفغان محال عقلست که اگر ریگ بیابان دُر شود چشم گدایان پر شود

بیت

دیدهٔ اهل طمع بنعمت دنیا   پر نشود همچنان که چاه بشبنم

هر که پای سختی کشیده و تلخی چشیده را پیش خود را بشره در کارهای مخوف اندازد و از توابع آن نپرهیزد و از عقوبت ایزد نهراسد و حلال از حرام نشناسد ۔

قطعه

سگی را اگر کلوخی بر سر آید　　ز شادی بر جهد کین استخوانیست
وگر نعشی دو کس بر دوش گیرند　　لئیم الطبع پندارد که خوانیست

اما صاحب دنیا بعین عنایت حق ملحوظ است و بحلال از حرام محفوظ من همان انگار که تقریر این سخن نکردم و دلیل و برهان نیاوردم اکنون انصاف از تو توقع دارم ۔ هرگز دیده‌ای دست دغایی بر کتف بسته یا بینوایی در زندان نشسته یا پرده معصومی دریده یا کفی از معصم بریده الا بعلت درویشی شیرمردان را بحکم ضرورت در نقبها گرفته‌اند و کعبها سفته اغلب تهیدستان دامن عصمت بمعصیت آلایند و گرسنگان نان مردم ربایند

بیت

چون سگ درنده گوشت یافت نپرسد　　کین شتر صالح است یا خر دجال

چه مایه مستوران بعلت مفلسی در عین فساد افتاده‌اند و عرض گرامی در زشت نامی بر باد داده ۔

بیت

با گرسنگی قوت پرہیز نماند   افلاس عنان از کف تقوی بستاند

حاتم طائی که بیابان نشین بود۔ اگر در شهر بودے از جوش گدایان بیچاره شدے و جامه برو پاره کردندے چنانکه آمده است۔ بیت

در من منگر تا دگران چشم ندارند   کز دست گدایان نتوان کرد ثوابے

گفتا نه که من بر حال ایشان رحمت می برم۔ گفتم نه که بر مال ایشان حسرت میخوری ما درین گفتار و هر دو بهم گرفتار۔ هر بیدقے که براندے من بدفع آن کوشیدمے و هر شاهے که بخواندے بفرزین بپوشیدمے تا نقد کیسهٔ همت درباخت و تیر جعبهٔ حجت بینداخت۔ قطعه

هان تا سپر نیفگنی از حملهٔ فصیح[۱]   کو را بجز آن مبالغهٔ مستعار نیست

دین ورز و معرفت که سخندان سجع گو   بر در سلاح دارد و کس در حصار نیست

عاقبة الامر دلیلش نماند۔ ذلیلش کردم دست تعدی دراز کرد۔ و بیهوده گفتن آغاز و سنت جاهلان ست که چون بدلیل از خصم فرو مانند سلسلهٔ خصومت بجنبانند چون آزر بت تراش که بحجت با پسر برنیامد بجنگش برخاست که لئن لم تنته لارجمنک[۱]

۱؎ ہر آئینہ اگر باز نیائی تحقیق ترا سنگسار خواہم کرد۔ ۱۲

دشنامم داد سقطش گفتم۔ گریبانم درید۔ زنخدانش شکستم۔ قطعه

او بر من و من در و فتاده　　خلق از پی ما دوان خندان

انگشت تعجب جهانے　　از گفت و شنود ما بدندان

القصه مرافعه این سخن پیش قاضی بردیم و بحکومت عدل راضی شدیم تا حاکم مسلمانان مصلحتے بجوید و میان توانگران و درویشان فرقے بگوید۔ قاضی چو حالت ما بدید و منطق ما بشنید۔ سر بگریبان تفکر فرو برد۔ و پس از تامل بسیار سر برآورد و گفت۔ اے آنکه توانگران را ثنا گفتی۔ و بر درویشان جفا روا داشتی! بدان که هرجا که گل است خار است و با خمر خمار و بر سر گنج مار آنجا که در شاهوار است۔ نهنگ مردم خوار۔ لذت عیش دنیا را لدغه اجل در پس است و نعیم بهشت را دیوار مکاره در پیش۔ بیت

جور دشمن چه کند گر نکشد طالب دوست

گنج و مار و گل و خار و غم و شادی بهم اند

نظر نکنی در بستان که بید مشک است و چوب خشک۔ همچنین در زمره توانگران شاکرانند و کفور و در حلقه درویشان صابرانند و ضجور۔ بیت

اگر ژاله هر قطره در شدے　　چو خرمهره بازار ازو پر شدے

مقربان حضرت حق جل و علا توانگرانند درویش سیرت و درویشانند
توانگر همت مهین توانگران آنست که غم درویشان بخورد و بهین درویشان
آن که کم توانگران نگیرد و من یتوکل علی الله فهو حسبه[۱]. پس روی عتاب
از من بدرویش آورد و گفت ای که گفتی توانگران مشتغل اند بمناهی
و مست ملاهی نعم طائفه هستند بدین صفت که بیان کردی. قاصر همت
و کافر نعمت که ببرند و بنهند و نخورند و ندهند. اگر بمثل باران نبارد و یا
طوفان جهان را بردارد باعتماد مکنت خود از محنت درویش نپرسند و از
خدای تعالی نترسند و گویند. بیت

گر از نیستی دیگری شد هلاک　　مرا هست بط را ز طوفان چه باک

بیت

دونان چو گلیم خویش بیرون بردند　　گویند چه غم گر همه عالم مردند

قومی برین نمط هستند که شنیدی و طائفه خوان نعم نهاده و صلای
کرم در داده و میان بخدمت بسته و ابرو بتواضع گشاده. طالب نام اند
و مغفرت و صاحب دنیا و آخرت چون بندگان حضرت پادشاه عالم عادل

---

[۱] و کسی که تکیه کند بر خدا پس خدا برای او کافی ست - ۱۲

مؤید و منصور مالک ازمّهٔ انام حامی ثغور اسلام وارث ملک سلیمان اعدل ملوک زمان مظفر الدنیا و الدین۔ ابوبکر سعد بن زنگی ۔ اَدامَ اللهُ اَیّامَهٗ وَ نَصَرَ اَعْلامَهٗ۔

قطعه

پدر بجای پسر هرگز این کرم نکند — که دستِ جودِ تو با خاندانِ آدم کرد

خدای خواست که بر عالمی ببخشاید — بفضلِ خویش ترا پادشاهِ عالم کرد

قاضی چون سخن بدین غایت رسانید و از حدّ قیاس مبالغت نمود ما نیز بمقتضای قضا رضا دادیم و از ماضی درگذشتیم و بعد از مجارا طریقِ مدارا پیش گرفتیم و سر بتدارک بر قدم یکدیگر نهادیم و بوسه بر سر و روی یکدیگر دادیم و ختمِ سخن برین دو بیت کردیم ۔ قطعه

مکن ز گردشِ گیتی شکایت ای درویش — که تیره بختی اگر هم برین نسق مُردی

توانگرا چو دل و دست کامرانت هست — بخور ببخش که دنیا و آخرت بُردی

---

[1] همیشه دارد خدا دوران حکومت او را و یاری دهد خدا نیزه‌های او را ۔ ۱۲

انتخاب از انوار سهیلی

باب هشتم در احتراز کردن از ارباب حقد و حسد و اعتماد ناموده بر تملق ایشان

رای جهان آرای حکیم فرخنده رای را گفت. فرد

ای چو صبح آینه‌ات سرتاپا صدق و صفا
وی چو عقل اولین پا تا بسر فضل و هنر

بی تقریری از زحمت و عیب مبرا و توجیهی از تهمت شک و ریب معرا بیان فرمودی مثل کسیکه دشمنان غالب و خصمان قاهر متوجه او گردند و از هیچ جانب راه گریز نیابد و جز خلاص اندیشه باشد. و او بیکی از ایشان استظهار جسته قاعده صلح را تمهید دهد و بدین سبب خلاصی یابد و از مضرت دیگران ایمن بود. و از خطر مخافت و فتنه و آفت این گروه رسته شود. حالا واقعه با دشمن بی‌وفا بیان نماید که نفس خود را از فریب و حیله‌های او چگونه نگاه دارد

حزم و سیاست حسنه از گرداب آفات بساحل فوز و نجات رسد. الثانی
التماس آن دارم که باز گوید. داستان اصحاب حقد و عداوت که از ایشان
احتراز و اجتناب نیکوتر یا انبساط و اختلاط بهتر. و اگر یکی از ایشان
گرد استمالت برآید و داعیهٔ ملامت از وی سر بزند بدان التفات
باید نمود یا آن را اطلاق در ضمیر جای نباید داد. برهمن گفت.

فرد

ای چو وهم از افتتاح آرایش و زیب — وی چو عقل از ابتدای آفرینش کاردان

هر که بفیض روح قدسی مستظهر باشد و بمدد عقل مستمسک بود و بهر آینه
در کارها احتیاط هرچه تمامتر واجب بیند و مواضع خیر و شر و مواقع نفع
و ضر نیکو شناسد و بر وی پوشیده نماند که از دوستی آزرده و قرین رنج
دیده پهلو تهی کردن بسلامت نزدیکتر است و از مکامن مکیدت کینه کیش
و غوائل غدر گندم نمای جو فروش تجنب نمودن موجب ایمنی از خطر
خاصه که تغییر باطن و نفاق درون اعتقاد او بتجربه ثابت شده باشد و نقد آن
دل شکسته ضمیر او بنظر بصیرت مشاهده نموده شود

چو آزرده شد خصم ایمن مباش — خراشیده را هست قصد خراش

گر اول در آید با لطف و خوشی　　ور آخر سبب محنت از وے کشی

و هر که از اهل کینه علامت عداوت فهم کرده باشد باید که آنرا محمل نیکو پیدا نسازد و بسبب زبانی و تلطف فریفته نگردد و جانب هشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرونگذارد - چه اگر خلاف این معنی از وے در وجود آید تیر آفت را از جان هدفے ساخته باشد و آتش بلا را در ساحت سینه برافروخته

بیت

ایمنی از خصم محنتهاے بسیار آورد　　تخم غفلت هر که کارد رنج دل بار آورد

و از جمله حکایاتے که درین باب بر دفتر خاطر اولو الالباب مرقوم شده حکایت ابن مدین و قبره - فرزند جمال و مزید کمال دارد شاه پرسید که چگونه بوده است آن -

حکایت - گفت آورده اند که ملکے بود نام او ابن مدین با همتے عالی و راے روشن قصر رفیع القدر سلطنت را بسبع معمار شوکت بجبهٔ سما رسانیده و بناے وسیع الفضاے مکرمت را بدر مهندس حشمت از ذروهٔ فلک الافلاک گذرانیده

بیت

ملک کو که به شاه جمشید بخت　　فلک مرتبه ماه و خورشید تخت

و با مرغے کہ او را قُبرہ خوانند انسے تمام داشت و آں مرغے بود با حسنے و لطفے دلکشا و صورتِ مطبوع و ہیئتِ زیبا ہموارہ ملک با وے سخن گفتے و بجوابہاے شیریں و مثلہاے رنگیں او منبسط گشتے. مثنوی

سخنہاے زیباے رنگیں خوش است — حکایاتِ شیریں بسے دلکش است
کسے را کزینہا بود بہرہ مند — کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضارا قبرہ در کوشکِ شاہ بیضہ نہاد و بچہ بیروں آورد و ملک از غایتِ دلبستگی فرمود تا او را بسراے حرم بردند. و ملازمانِ حرم سراے را حکم شدہ تا در تعہدِ او و بچۂ او بغایت جہد بجاے آرند. و ہماں روز پادشاہ را پسرے آمد انوارِ نجابت از ناصیۂ او تاباں. و شعاعِ سعادت بر صفحاتِ حالِ وے درخشاں. قطعہ

شہے بر اوجِ سپہرِ کمال طالع شد — کہ کس ندید چناں ماہ در ہزاراں سال
خجستہ طالع روشن دل و مبارک پے — فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایوں فال
ازاں نہالِ شرف تازہ گشت گلشنِ ملک — چنانکہ تازہ شود برگِ گل ز بادِ شمال

چندانکہ بچۂ قبرہ می بالید شاہزادہ نیز نشو و نما می یافت. و ایشاں را با یکدیگر الفتے عظیم افتادہ بود. پیوستہ ملک زادہ با آں مرغک بازی کردے

و هر روز قبره بکوهها و بیشه‌ها رفتی و از میوه‌ها که مردم آن را ندانستندی اگر دانستندی بدان رسیدن نتوانستندی دو عدد بیاوردی یکی ملک زاده را دادی و دیگر بچه خود را خورانیدی کودکان بدان مشغول گشته به نشاط و رغبت میخوردند. و اثر منفعت آن هر چه زودتر در قوت و تقویت جسم ایشان مشاهده میرفت. چنانکه در اندک مدت بسیار بالیدند

فرد

گشتند سربلند بنشو و نمای خویش
چون سبزهٔ تر از اثر فضل نوبهار

و قبره را بوسیلهٔ آن خدمت هر روز جاه و رفعت زیاده می‌شد و ساعت بساعت قرب و منزلت می‌افزود. یک چندی برین بگذشت و زمانه بر اوراق سفید و سیاه لیل و نهار درنوشت. روزی قبره غائب بود بچهٔ او در کنار شاهزاده جست. و بسر پنجهٔ خشونت دست او را ریش گردانید. آتش خشم در اشتعال آمد شاهزاده را بیکبار خفت و حدت انگیخت تا خاک در چشم مروت و مروت زد و حق الفت و صحبت قبره را برباد داده پای او گرفت گرد سر گردانید و چنان محکم بر زمین زد که فی الحال با خاک برابر گشت و در تنگنای هلاک تا چه رسید

فرد

در لغا کہ شاخ گل تو شگفتہ ... فرو ریخت از تند باد خزانی

چوں قمرہ باز آمد بچہ را کشتہ دید نزدیک بود کہ مرغ روحش از قفس قالب پرواز کند و از ہول آں واقعہ نمودار فرخ اکبر در دلش پدید آمد و از وقوع آں حادثہ اثرا ندوہ در سینہ اش کالنقش فی الحجر جا گیر شد فریاد و نفیر بمنزل ماہ و مہر رسانیدہ می گفت۔ بیت۔

وہ کہ گل روشنی دیدۂ عالم بیں تو ... برگ عیش و شادمانی و دل غمگیں تو

بعد از جزع بسیار و فزع بیشمار با خود اندیشید کہ ایں آتش بلا تو افروختہ و متاع فراغت را تو تمامے سخت تو نفروختہ ترا در ہیں عمارتے با پسر دیوارے آشیانہ بایستے ساختن۔ با حرم سرائے سلطان چہ کار داشتی و تربیت بچہ خود مشغول شدہ با تاکی پسر بادشاہ چہ اشتغال شدی اگر بگوشت تو شہ خود قناعت میداشتی امروز در بلا مبتلا نا گشتہ از ین قصہ غصہ نمی کشیدی و حکما گفتہ اند بیچارہ کسے کہ بصحبت جباراں در ماند کہ نظام عہد ایشاں سخت و سست بود و بنائے وفائے ایشاں قوی ضعیف افتادہ ہمیشہ رخسار مروت بآسیب جفا خراشیدہ دارند۔

و سرچشمهٔ فتوت را بخاکِ بدعهدی و نااتفاقی انباشته سازند انقطاع
و مصاحبت نزدیک ایشان حرمتے دارد و نه سابقهٔ خدمت و رابطهٔ
ملازمت قدرے و قیمتے - بیت

برائے خدمتِ آنکس کہ شناسد حقِ خدمت   مکن اوقات خود ضائع کہ فرصت

عفو جرائم را که صفتِ آزادمردان است و ترتیبِ انتقام نادره و او حرام شناسند
و حق ناشناسی را که سمتِ اهلِ کفران است. و ترتیبِ ثروت باز و باج
پندارند آخر از صحبتِ جمعے که سوابقِ خدمت شناسان فراموش کنند
چه فائده توان گرفت. و در ملازمتِ گروهے که رابطهٔ صحبت
بے تمتعِ ضیاع را از یاد بگذارند چه سرمایهٔ حاصل توان کرد. فرد

حیف است که در زمرهٔ مردان نشمارند   آن را که حقِ صحبتِ یاران نشناسد

و من با قومے در آمیخته ام که در جانبِ خود ارتکابِ کارهائے بزرگ را
حقیر شمرند و از طرفِ دیگران اندک سهوے را بزرگ شناسند فرد

عیبِ خود را بهنر باز نمایند وگر   هنرے هست ترا عیب تو پیش خوانند

و من بارے فرصتِ مجازات و زمانِ مکافات فوت نخواهم کرد. و
تا کینهٔ بچهٔ خویش از ملکِ ظالمِ بے رحم و ستمگار تو نخواهم کشید و تیغ و جوشن

قرین خویش را بی موجبی بکشت و هم خانه را بی سببی هلاک کرد و باز بجویم
آرام و قرار نخواهم گرفت . بیت

بیک سو نهم مهر و آزرم را | بجوش آورم کینه گرم را

پس آنگه همایا بر روسی ملک زاده جست و چشم جهان بین آن قرة العین
سلطنت بر کند و پرواز نموده بر کنگره کوشک نشست . خبر بشاه رسید
بر آن چشم اسیر گریه ها کرد و خواست که بحیلت مرغ را در دام فریب آورد
و در قفس بلا محبوس ساخته انچه سزای او باشد تقدیم فرماید . پس
زیر کوشک آمد . و برابر قبره بایستاد و گفت . ای مونس روزگار
ازین بالا فرود آی که بجان ایمنی . حالا صحبت مرا برهم مزن و نهال عیش
مرا پژمرده مساز . قبره گفت ای ملک متابعت فرمان تو بر همگنان فرض
است اما من مدتی در بادیه تامل سرگردان شده بسر حد این اندیشه رسیده
بودم که بقیه عمر کعبه اعمال و قبله اقبال جز درگاه شاه نباید شناخت و کمر
همت جز در ساحت ملازمت این حضرت نباید بست و گمان آن
بود که در سایه عنایت تو چون کبوتران حرم مرفه و فارغ البال توانم بود .
و در مدة مدیدی سعی نموده برتبه صفا توانم رسید . اکنون

که خون پسرم در حریم سلطنت چون قربانی حاجیان مباح داشتند
چگونه مرا آرزوی طواف این خانه باقی ماند و با این همه اگر وافیتی که
جان شیرین پدر را عوض است لبیک زنان احرام حریم خدمت گرفتمی
لیکن۔

بیت

مرغی که رمیده گردد از دام
من بعد به دانهٔ کی شود رام

و دیگر حدیث لَا یُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَّاحِدٍ مَرَّتَیْنِ بصحت پیوسته
مرد زیرک باید که یک چیز را دوبار نیازماید و از زخم بالیدن سه دو بار گزیده
نشود۔

فرد

نشنودی این مثل را کار با عقل گفته مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ
و نیز در ضمیر منیر ملک روشن است که مجرم را ایمن نباید زیست که اگر
در عقوبت عاجل توقفی رود عذاب آجل متوجه خواهد بود و اگر مساعدت
بخت بلند از آن بجهد او لاد و احفاد وی را تلخی نکال آن بباید چشید
و خواری عقاب و وبال آن بباید دید طبیعت عالم عدت مکافات

لہ گزیده نشود مرد مسلم از یک سوراخ دو بار۔ ۱۲

لہ ہر که بیازماید آزموده را فرود آید بوی پشیمانگی ۱۲۔

را متکفل ست وطیلت روزگار خاصیت مجازات را متضمن۔ چنانچہ بسیر ملک با بچۂ من غدرے اندیشید وازمن بے اختیار بلکہ بطریق مکافات اسلے بوے رسید وممکن نیست کہ کسے از ساغرِ ستمگاری جرعۂ نوشد بخمارِ بلا مبتلا نہ گردد و درچمنِ اعمال نہال بیداد نشاند ثمرۂ عقوبت وعذاب برندارد۔

بیت

اسیلے را کہ تخم خطل کاشت ۔۔۔ طمع نیشکر نباید داشت

مگر ملک حکایتِ دانادل و دزداں استماع نکردہ است۔ ورسیدنِ مکافات بدزداں بسمع شریف نرسیدہ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ در شہرِ رقہ درویشے بود باخلاقِ پسندیدہ وآدابِ ستودہ آراستہ۔ ونہالِ اقوال وافعالش بازہارِ مکارمِ اوصاف ومحاسنِ عادات پیراستہ وبواسطۂ آنکہ دلے داشت بحقائقِ معرفت دانا اورا دانادل گفتندے۔ واہالیٔ آں شہر اورا دوست داشتندے۔

بیت

آں را کہ کمالِ معرفت شد حاصل ۔۔۔ ہم مونسِ جاں باشد وہم مرہمِ دل

وقتے از اوقات متوجه زیارت بیت الحرام شد. و بے رفیقے و همدمے
روی براه آورد. جمعے دزدان بوے رسیدند و گمان آنکه با او مال بسیار است
قصد کشتن وے کردند. داناول گفت با من از مال دنیا چندان چیزے
بیش نیست که توشه راه حج توانند بود. اگر غرض شما بدان مقدار حاصل شود
مضائقه نیست مال ببرید و مرا بگذارید. تا بطریق توکل چه پیدا بے زاده را
بسر برم. و دیده انتظار کشیده را از خاک آستان حرم توتیائے کشم

بیت

روم بکوے وے و سر بر آستان فگنم ‌‌ ‌‌ ز بار خاک درش توتیائے دیده کنم

دزدان بیرحم بدان سخن التفات نانموده بقتل وے شمشیر کشیدند.
بیچاره متحیر وار بهر طرف می نگریست و چنانچه رسم و ماندگان باشد
یارے و مددگارے می جست و دران بیابان پر وحشت و صحرا با هول
و هیبت هیچ متنفسے بنظر وے در نیامد مگر آنکه بر زبر سر ایشان فوج کلنگان
می پریدند. داناول آواز داد که اے کلنگان درین بیابان بدست ستمگاران
گرفتار شده ام و جز حضرت عالم السر والخفیات کسے از حال من خبر ندارد
شما کینه من ازین جماعت بخواهید و خون من از ایشان باز طلبید. دزدان

بخندیدند و گفتند چه نام داری. گفت دانادل. گفتند بارے دل تو از دانائی
ہیچ خبر ندارد ما را معلوم شد که تو بے عقلی و ہر که عقل ندارد در کشتن او زیادہ
وبالے نخواہد بود۔ دانادل گفت سَوْفَ تَرَىٰ اِذَا انْجَلَى الْغُبَارُ. درینجا نکتہ
از مکافات بگوش شما فرو میخوانم۔ و ثمرہ از مجازات عمل بنظر شما در
می آرم ولیکن گروہے که صفاتِ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ لازم
ذاتِ ایشان ست ازیں معنی چه خبر دارند۔ بیت

اگر گوش دارد خداوند ہوش ازیں سان سخنہا خوش آید بگوش

چندانچه دانادل می گفت گوشِ ہوشِ ایشان از استماعِ سخن حق بے بہرہ
بود و باصرۂ بصیرت شان مشاہدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت نمی نمود۔ او را
بکشتند و مالش را ببردند۔ و چوں خبرِ کشتنِ او باہلِ شہر رسید ملول گشتہ
بر فوت او تاسفہا خوردند۔ و ہر چند طالبِ آں بودند که کشتگانِ او را
بیابند۔ آخر الامر بعد از مدتِ بعید بیشتر اہلِ شہر روز عید بمصلّٰی حاضر
شدہ بودند و کشندگانِ دانادل نیز دراں مجمع گوشہ گرفتہ درانثناے آں
فوج کلنگاں از ہوا در آمدہ بالاے سرِ ایشاں حاضر پروازمی کردند و بوسے

ـہ زود ست که خواہی دید ہرگاہ صاف خواہد شد غبار ۱۲۔ ـہ کراند از شنیدن حق گنگا اند از کلمۂ خیر کورانند از راہ راست پس آنہا باز نیایند از گمراہی ۱۲۔

آواز میداد ندکہ از شغب و فغانِ ایشاں خلق از او راد و واذ کارِ خود باز
می ماندند۔ یکے ازاں وزداں بخندید و بسبیل استہزا بیارِ خود گفت
ہماناکہ خونِ دانا دل را میطلبند۔ قضارا یکے از اہلِ شہر کہ در جوارِ ایشاں بود
ایں سخن بشنید و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بحاکم انہا کردند۔
وایشاں را گرفتہ باندک مطالبہ معترف کشدند۔ و مکافاتِ خونِ
ناحق بدیشاں رسیدہ بقصاص رسیدند۔ قطعہ

کہ کرد و رہِ عالم کمانِ ظلم بزہ — کہ تیرِ لعنتِ جاوید را نشانہ نشد
کہ در زمانہ بے اعتبار طرحِ ستم — خیال بست کہ خود عبرتِ زمانہ نشد

وایں مثل برائے آں آوردم تا ملک را معلوم گردد کہ جرأتِ من برخمِ شاہ نمودہ
بہ تقاضائے مکافات و اقتضائے مجازات بود و الامر غے شکستہ بال
را قوتِ ایں کار از کجا تواند بود و چوں ایں صورت از من در وجود
آمدہ حالا حکمِ حاکمِ خرد ایں ست کہ بفرمانِ تو کار نہ کنم و اعتماد نا نمودہ
برسنِ مخادعت و فریب در چاہ نروم۔ ع

آں بہ کہ حذر نمایم از خدمتِ شاہ

ملک گفت آنچہ گفتی بصدق و صواب مقرون بود و بفوائدِ حکمت و عوائدِ

فضیلت مشحون و من مسید انم کہ لفحوائے۔ اَلْبَادِیْ اَظْلَمُ[1] ۔گناہ بیسر من بود کہ بے سابقہ جرمے بچہٴ ترا بقتل آورد و تو بر سبیل مکافات کہ جَزَاءُ سَیِّئَۃٍ سَیِّئَۃٌ مِثْلُھَا عوض راست کردی و ہنوز منت دارم کہ بر قتل او اقدام نمودہ وہمیں بنقصان باصرہ او بسند کردہ۔ اکنوں نہ ترا کراہتے متوجہ است و نہ مرا آزارے باقی۔ قول مرا باور کن۔ و بیہودہ در مفارقت و مہاجرت مکوش و بدانکہ من انتقام را از معائب مرداں می شمارم۔ و عفو را از ہنرہائے جوانمرداں می شناسم ہرگز دست رد بر پیشانی ہنر نخواہم زد۔ و در وے قبول بجانب عیب نخواہم آورد۔ بلکہ مدعائے من آن ست کہ در مکافات بدی نکوئی کنم۔ و اگر از کسے ضررے بمن عائد شود در برابر آں نفعے بوے رسانم

رباعی

ما عادتِ خود بہانہ جوئی نکنیم جز راستی روی نیک خوئی نکنیم
آنہا کہ بجائے ما بدیہا کردند گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

قبرہ گفت بازآمدنِ من ہرگز ممکن نیست کہ خردمنداں از مصاحبتِ یارِ مشوش

---

[1] ۔ آغاز کنندہ ستمگار تر است۔ ۱۲

[2] ۔ پاداش بدی بدی ست مانند آں۔ ۱۲

پهلو تهی کرده اند و در تصانیف بزرگان مذکورست که مردم آزرده را
هرچند لطف و دلجوئی زیادت واجب دارند و اکرام و احسان بنسبت ایشان
و بعضی شناسند بدگمانی و نفرت بیشتر شود - و بران تقدیر احتراز لازم باشد قطعه

عزیز من چو آزردی کسی را / مرا عاقبت مکن تا می توانی
که هرچند از تو خدمت بیش بیند / مراورا بیش گردد بدگمانی

مالک گفت ای پسر ازین کلمات درگذر که تو مرا بجای فرزندی
بلکه عزیزتر - و انسی که مرا با تست با هیچکس از خویشان و متعلقان نیست کسی
بنسبت کسان خود بد نیندیشد و با مخصوصان در مقام انتقام و مخاصمت
نباشد - پسر گفت حکما در باب اقربا سخن گفته اند و حال هر یک بتفصیل
باز نموده و پرسش سؤال فرموده که مادر و پدر بمثابه دوستانند و برادران
بمثابه رفقا و یاران و خال و عم در مرتبه آشنایان و زنان در مقام همنشینان
و دختران در مقام خصمان و سایر خویشاوندان در مرتبه بیگانگان اما پسر را برای
بقای ذکر خواهند و با نفس و ذات خویش یکتا شناسند و دیگری را در
شرکت ملک و عزت با او شریک نسازند و من هرگز ترا بجای پسر نبوده ام و بر
تقدیر آنکه مرا بجای فرزند داری در وقت نزول بلا بهتر آنست که

ثنا جانب مرا فرو خواهی گذاشت که هر چند کسے را دوست دارد
گوید که خود را بر تو ایثار می کنم و بجان در مقام مضائقه نیستم۔

ع

جاں چه چیز است که بهر تو فدا نتوان کرد

لیکن وقتے که فتنه حادث گردد و کار بداں رسد که از سر جاں بر باید خاست
بے شبه خود را از مضیق آں خطر بعرصه سلامت خواهد کشید و هیچ نوع
نقد هستی را نثار دیگرے نخواهد کرد۔ بیت

مردے باید که از بلا نگریزد — وز بهر کسے از سر جاں برخیزد

مگر ملک حکایت پیرزن و دختی نشنیده و بر مضمون حال ایشاں اطلاع
نیافته شاه فرمود که باز نماے که چگونه بوده است آں۔

حکایت۔ گفت آورده اند که زالے کهن سال فرسوده حال
دخترے داشت مهستی نام ناگاه چشم زخم روزگار بداں سرو گلعذار رسید زد
و بر بستر بیماری نهاد۔ پیرزن گرد سر دختر می گشت و از روے نیاز
زاری با چشمے چوں ابر نوبهاری می گفت۔ ایجان مادر فداے تو باد۔
و مرا این شکسته دل گوشه محنت در مانده خاک پاے تو۔ من خود ای قصه

سرِ تو می کنم۔ و نیم جانے کہ دارم برائے بقائے تو فدا می سازم۔

ع

گرت دردِ سرے باشد ہزار بار گردِ سر گرداں

ہر سحرگاہ با نالہ و آہ گفتے خدایا بریں جوانِ جہاں نا دیدہ بخشائے و ایں
پیرِ فرتوت از عمر سیر آمدہ را در کارِ او کن۔ مثنوی

از عمرِ من انچہ ہست بر جائے   بستاں و بہ عمرِ او درافزائے
گرچہ شدہ ام چو موئے از غم   یک موئے مباد از سرش کم

القصہ پیرزن از آنجا کہ مہرِ مادری و شفقتِ مادراں باشد روز و شب
در دعا و زاری می کوشید و جانے کہ داشت بفرزند دلبند می بخشید
قضا را مادہ گاوے از آنِ پیرہ زن از صحرا باز آمد و بمطبخ درون رفت
و بہوئے شوربا سر در دیگ کرد و انچہ بود بخورد و چوں خواست کہ سر از دیگ
بیروں آرد نتوانست۔ گاوِ بے طاقت شدہ ہمچناں دیگ در سر
از مطبخ بدر آمد و ازیں گوشہ بداں گوشہ می رفت۔ پیرہ زن در وقت
باز آمدنِ گاؤ در خانہ نبود از سرِ ایں قضیہ وقوفے نداشت چوں
بخانہ در آمد و بداں شکل دہشت ناک چیزے دید کہ گرد خانہ بر می آید تصور کرد

که عزرائیل ست بقبضِ روح مستی آمده نعره برداشت و بزاری تمام گفت

نظم

ملک الموت من نه مستی ام — من یکے پیرزالِ مخنتی ام

گر تو خواہی که جانش بستانی — اندراں خانه است تا دانی

گر ترا مستی است اندر کار — اینک او را ببر مرا بگذار

بے بلا نازنیں شمرد او را — چوں بلا دید در سپرد او را

تا بدانی که نیست در خطرے — ہیچکس را زِ خود عزیز ترے

و من امروز از ہمه علائق مجرد شده ام و از خلائق منقطع گشته و از خدمتِ تو

چنداں توشه بر داشتم که راحله قوتِ من بداں گراں بار شده تحمل بار دیگر ندارد

ع

ترسم که تن ضعیف ست ایں بار بر نتابد

و کدام جانور را آں طاقت تواند بود که گوشه جگر او را بآتش بیداد کباب

کرده میوه دلش را بباد تاراج بر دہید و روشنائی دیده او را در ظلماتِ فنا

افگنده راحتِ جانش را از پیش بر دارند- و من چوں از فرزند ارجمند

که نور دیده پر نم و سرور سینه پر غم بود بر اندیشم دریاے تاسف

در موج آمده کشتی شکیبائی را گرداب اضطراب انداز د. و شعلهٔ آتش تحیر
بالا گرفت متاع صبر و بردباری را یکباره بسوزد. قطعه

اندر جهان نیم که محیط غم مرا — پایان پدید نیست چه پایان کناره هم
گفتم بصبر ساحل دریا شود پدید — اکنون شکست کشتی صبر و قرار هم

و با این همه بجان ایمن نشستم و بدین تواضع و تملق فریفته شدن از روش
خردمندان دور دیدم. لاجرم آیهٔ یا لیت بینی و بینک بعد المشرقین میخوانم.

بیت

وصلی که درو ملال باشد — هجران به از آن وصال باشد

ملک گفت آنچه از جانب تو وقوع یافته اگرچه جای [illegible] بود و
تحرز و تجنب از صحبت ما [illegible] ولیکن [illegible] قصاص کار
کردی و بطریق [illegible] آوردی و [illegible] است [illegible] حکمی فرمائیم
[illegible] فرزند [illegible]
[illegible] چه [illegible]
پیش از ولادت فرزند [illegible] او [illegible] روزگار [illegible]

[illegible]

پسر من از کتم عدم بتقاضای وجود آمد مهر پدری اقتضای آن کرد که بدیدار وی انسی پدید آید. دران ماده او را با تو شریک کردم و مجالست تو و موانست وی عمری برفاهیت می گذرانیم واکنون که چشم زخم زمان نقصانی بگوهر باصره اش رسانیده ذوقی که بدیدار وی داشتم تحلل پذیر شد. اما مسرت گفت و شنید و صحبت صدا و ندای تو باقی ست چنان مکن که این نیز بکلی منتفی گردد و مرا بقیة العمر معتکف بیت الاحزان باید شد و باندوه و ملال و غصه و کلال باید گذرانید و مثل من با تو همان مثل مطرب ست و بادشاه قیرو پرسید که چگونه بوده است آن.

حکایت. ملک گفت آورده اند که بادشاهی مطربی داشت خوش آواز و شیرین نواز که بالحان دلفریب پای عقل از رکیب بیرون بردی و عنان تمالک از دست صبر و شکیب بدر کردی.

بیت

از و خوشگویی تر و لحن و آواز　　ندید این چنگ پشت ارغنون ساز

بادشاه او را بغایت دوست داشتی و پیوسته استماع نغمات دل آویز و داستانهای نشاط انگیز خوش وقت بودی.

فرد

نواے مطربی بشنو که صوت راحت افزایش
بزیر و بم چو ناهید آورد و رقص چرخ کیوان را

واین مطرب غلامے قابل را تربیت میفرمود در سازندگی و نوازندگی تعلیمہائے مشفقانه میداد تا اندک زمانه کار از خواجه بگذرانید و آهنگ سازی و نغمه پردازی بمقامے رسانید که آوازهٔ قول و غزلش از اندازهٔ تصور و وهم و خیال درگذشت و از صوت و صدائے نقش و عملش مسامع جوامع اعزه و اهالی پر گشت

مثنوی

کردے بترانهٔ دل آویز	بازار نشاط عیش را تیز
چون گوش عود ساز کردے	ناهید دو گوش باز کردے

شاه از حال غلام آگاه شد بتربیت و تقویت او التفات نمود تا بحدے که ندیم خاص و مقرب و صاحب اختصاص گشت. و شاه همواره نغمات فیض بخشش که از معجزهٔ مسیح خبر دادے مقبول بودے. و بنوائے عود عالم سوزش که آتش در دلهائے عشاق میزد. آهنگ بزم عشرت می نمود عرق حسد در دل مطرب بحرکت آمده غلام را بکشت و خبر به پادشاه رسید با جفا

مطربِ فرمان داد۔ وچون مطرب را بموقفِ سیاست حاضر گردانیدند
سلطان از روے ہیبت با عتاب آغاز کرد و گفت ندانستی کہ من نشاطِ دوست
ام ونشاطِ من بدو قسم بود یکے در صحبت از سازندگی تو و دیگر در خلوت از نوازندگی
غلامِ تو۔ چہ چیز ترا برین داشت کہ غلام را بکشتی و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی۔
ہمین ساعت بفرمایم تا ترا نیز از ہمان شربت کہ غلام را چشانیدہ بچشانند
تا دیگر بارہ کسے بر مثلِ این جرأت اقدام ننماید۔ مطرب را از قولِ شاہ سرودے
بیاد آمد و گفت شاہا من بد کردہ ام کہ نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم اما آنکہ
پادشاہ مرا بکشد و تمام نشاطِ خود ضائع می سازد چگونہ است۔ پادشاہ را خوش آمد
و او را نوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد۔ و غرض از ایرادِ این مثل آن بود کہ
پارۂ از طرب و خوشدلیِ من بواسطۂ فرزند نقصان پذیرفتہ و تو نیز کہ سازِ
فراق نوازی نزدیک تر شدہ کہ پشتِ امیدم چون قامتِ چنگ خمیدہ گردد
و سینۂ رنجورم بناخنِ حسرت چون دلِ عود خراشیدہ شود و آخر الامر بارِ
مفارقت بضرورت دست خواہد داد۔ بارے حالا در ہجر اختیاری مکوش
و دامنِ جمعیت از دست مدہ۔ فرد

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ　　آشنایان را ز یکدیگر جدائی میدہد

قیره گفت ختم در نهانخانهٔ دل پوشیده است و کیفیت درد به سینه مخفی مانده
و چون کسے را بر آں اطلاع ممکن نیست پس انچه زباں گوید اعتماد را نشاید چه
زباں درین معنی از مضمونِ انچه در ضمیر مکنون است عبارتے راست ادا نکند
و بیان در فحواے محزوناتِ خاطر حق امانت بجاے نیارد۔ اما دلها
بحکمِ [۱] اَلْقُلُوْبُ تَتَشَاهَدُ یک دیگر را شاهد عدل و گواه راست اند۔

فرد

حدیثِ سرِ دل دل داند و بس — زبان و لب دراں محرم نباشد

و زبانِ تو در انچه میگوید دل با او موافق نیست و دل تو انچه دارد زبان
اداے آں صادق۔

مصرعه

صد جاں فداے آنکه زبان و دلش یکے ست

اے ملک من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسد و از نهیب سیاستِ تو نیک باخبر بود
از کوه گاه خشم گران تر کنی رکاب — وز باد وقت حمله سبکتر کنی عناں
بهیچ وقت از هیبت تو ایمن نتوانم بود و یک نفس از فکر سطوت تو

---

[۱] دلها به یکدیگر دل یک دیگر را می شنید ۱۲

ایام تواند گرفت و من از آن جمله نیستم که طبیب با مردی گفتا
چه نسبت بشیرست از داروے درد شکم۔ تا کسے پرسید که چگونه بوده است آن۔

حکایت ۔ تجربه گفت مردے نزد طبیب آمد و از درد شکم بیقرار گشته
در زمین می غلطید۔ و از صعوبتِ الم زار زار می نالید و دوا می طلبید۔

ع

اے طبیب آخر علاجے کن که کار از دست رفت

طبیب بطریقے که اربابِ حکمت قانونِ معرفتِ اسبابِ علامات را مقرر
دارند تا بعد از تشخیصِ مرض بعلاجے کامل که سببِ شفاے عاجل تواند شد
اقدام نمایند۔ از وے پرسید امروز چه خوردی۔ مردِ ساده دل گفت پارهٔ نانِ
سوخته خورده ام۔ و بدان غذا که مشابهٔ انگشت بود تنورِ معده را تافته
طبیب بملازمان فرمود که داروے که چشم را جلا دهد و روشنی بصر بیفزاید بیارید
تا چشم این کس را دارو بکشم۔ آن شخص فریاد برکشید۔ بیت ۔

کآخر چه محلِ هزل و بازیست   وقتِ اجل است و جان گدازیست

اے طبیب سخریه برطرف نه۔ و استهزا بگذار من از درد شکم می نالم و تو جواهر دارو
در چشم من می کنی۔ داروے دیده را با درد شکم چه نسبت طبیبا

گفت می خواهم که چشم تو روشن شود و سیاه از سفید فرق توانی کرد تا دیگر
نان سوخته نخوری پس ترا علاج چشم از مداوات شکم لازم تر است و غرض
من از ایراد این مثل آن است تا ملک تصور نکند که من از جملهٔ آنها ام
که سوخته از ساخته باز نشناسم و خام از پخته امتیاز نکنم. بیت

بحمد الله که در دانش چنانم   که خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت میان دوستان ازین نوع که ترا با من واقع شد بسیار حادث
میگردد. امکان ندارد که راه مخاصمت بکلی از میان مردم برافتد و طریق نزاع
و جدال مسدود گردد. اما هر که بنور عقل آراسته است و بزیور خرد متحلی
حسب المقدور در اطفای نائرهٔ غضب می کوشد و چندانکه می تواند آب حلم بر
آتش خشم می ریزد و می داند که در نوشیدن شربت عفو اگرچه بغایت تلخ نماید
حلاوت مسرت مندرج است و تحمل نمودن بر مشقت بردباری هرچند
مزاج زهر دارد بهجت را متضمن است. مثنوی

غصه مخور زانکه شقاوت درو ست   خشم فرو خور که حلاوت درو ست

شعشعهٔ برق در آزردنست   قاعدهٔ بحر فرو خوردنست

سینهٔ دریا نشود پر غبار   گرچه که باران کندش سنگسار

قبره گفت این مثل مشهورست که من تهاون بالصّغیر وقع فی
الکبیر و دشوار افتد این کار دشوار آسان نتوان گرفت -

تهاون نشاید ورزید. زمین شمر و در نشانه هست و بازیِ چرخ شعبده انگیز
ملاحظت ساخته ام. و نقاب اوقات تبرج بوالعجبیهاست و هر قصه باز در انجم
هرآینه از ذخائر تجربها بهره وافر حاصل شده باشد و مکاسب
ایام و سرمایهٔ فهم و فراست سود بسی تمام بدست آمده و بتحقیق
شناخته ام که شمر را اختیار و ستمکاره اقتدار تباهی عهد و پیمان را می‌سوزد
و سوزنِ نخوت که سگاری بر رشتهٔ سطوتِ جباری دیده آزرم و وفا را
می دوزد. و آن را که شیر هیبت شهریاری و خم اشتلم برزبان زند تملق روباه
بازی فائده نخواهد داد. بسا آن که خود را خوابِ خرگوش زده ایم. و از
تیسه پیشگی هراسان شده چون آهو بیابان گیرم که خصم ضعیف را
تیغ و چوب با دشمنِ قوی مجال منازعت نیست. چنانچه آن پادشاه
برای دشمن خود درین باب غلبه ای اوکرده است. ملک پرسید
چگونه بوده است آن -

له هرکه سست و ضعیف شمرد بدی را در رنج و مشقت افتاد ۱۲

حکایت

گفت آورده اند که در یکی از ترکستان پادشاهی بود
بجای همت بی نهایت او سایه صلاح و بنای تقوی و نیز [illegible]
عالمیان مبسوط ساخته و عنقای لوای اقبالش [illegible] آشیانه
طاوس ریاض سپهر گذرانیده سال کاوش مهمات ملک و لایق [illegible]
داشته در بذل شمائلش مصالح [illegible]

مثنوی

سر [illegible] بخش تخت افشان ... [illegible]
دریا کیست [illegible] جهان باو ... [illegible]

یکی از ارکان دولت را غدر [illegible] در ضمیر پیدا شده [illegible]
شاه [illegible] یکی از دشمنان ملک [illegible] داده [illegible]
آورد و چون شاه دانست که [illegible] اتفاق [illegible]
و دوستی [illegible] در [illegible] و [illegible]
پیچ [illegible] هوای خام خیال [illegible]
پرکینه از کدورتها [illegible] کار [illegible]
مشتمل بر نصایح [illegible]

فرستاد خصم مغرور از غایت نخوت و غرور بدان التفات نکرد و گفت
دست به یکجا تصور کرد سپه سرگردان بود یکجانب خود جذب بیفزود.

صفحه ۱۱۱

بیت

پر آلت دو حیله اگر کار / کز نادره چو بیست دو زنبور

قصه چنین است پادشاه و پادشاه زاده را دست ما قصد خراج آزمودن ایشان را کار تیغ
است الحقیقه تحمل مخوف شده احتمال نمی توان کرد. پدر اگر چه جانب
فرزند کشتن و او بشکستن و جدا است باشد زیاده نگاه بر شد لیکن توانم شد به
که در پدر و جان شکسته تواند شکست و شکال با آنچه نخواهد بسیار از او
مثل فایده آن است که بر ضمیر پادشاه روشن گردد که من نیز حکم نوشته دارم
و باسته ساعتی که چون شکسته پادشاه رو چشم بکن است با اقامت گردان
نیارم. سخن که شکسته در مقام ملاطفت است و میخواهد که به چنین اعتذار
مغلوبه و حشمت انگیزش باز آمد مذهب خرد قبول عذر ارباب حقد و
حسد حرام است و طلب صلح اصحاب عداوت. و دوا گفتار جواب داوان
ادیب واجب الالتزام.

قطعه

ز دوستان منافق شنیده ام پندی / که بر ملاطفت دشمن اعتماد مکن

چو اعتقاد حضرت عجم پیدا شود و ثبت افتد اختلاف

ملک گفت بمجرد گمان انتقال محبت و برانداختن دوستی روا نباشد
و بمظنه که از وهم زاید رفیق البوس فراق نشاید ساختن زنهار معرفت
قدیم و صحبت مستقیم را باندک شائبه بر طرف نهادن و رشته عهد یاری
و پیمان دوستداری را بجرم وسوسه حسد از دست دادن طریق ارباب تحقیق
نیست

قطعه

وفا و عهد تو این بود و من ندانستم — فریب ... این بود و من ندانستم
همه سخن که بود دل خویش شد میثاق — دل تو سخت عجب این بود و من ندانستم

آن یعنی وفاداری در سنگ که کار ... حال ... تحیر ...
... ترست یافت ... نتوانست ... قدم ...
و چاپلوسی که در محبت و مودت ناشسته ...
...
وفای عهد نگاه داشتن ...

شیر گفت من چگونه بنیاد وفا ... جانب ... بهواری ...
و آثار حسن عهد ... منعدم ... ... حیات و حسنات
فروگذارد و از ترصد فرصت مکافات ... نباید و ...

بزور و قوت بر من دست نمی تواند یافت میخواهد که مرا به مکر و حیله در قبضه انتقام کشد و بباید ترسید از کینه که در ضمایر ملوک متمکن گردد. چه ایشان به نخوت سلطنت در باب انتقام متعصب باشند و چون فرصت یابند بهیچ تاویل مجال محبت گوئی و عذر خواهی ندهند و مثل کینها در سینها چون انگشت فسرده باشد اگرچه حالے اثر ظاهر نگرداند. چندانکه شرارهٔ غضبے بوے رسد افروخته گردد. و فروغ خشم بالا گرفته جهانے را بسوزد. و دود انتقام از سر آتش کینه خیزد پس و ما عهار اختلاف ساخته بسیار دیدها تیره گردانیده و ممکن نیست که تا ذرهٔ انگشت کینه در کانون سینه باقی ماند از مضرت شعله خصم ایمن توان بود.

ع

چون خشم زند شعله تر و خشک بسوزد

ملک گفت عجب حالے است که تو درین باب بر یک طرف افتادهٔ و جانب دیگر را از دست دادهٔ چرا نشاید که مقدمات وحشت میان الفت مبدل گردد و بعد از کدورت مجادلت صفاے مخالصت پدید آید. قبره گفت که اگر کسے تواند که در مراعات جوانب لطفے تمام بجاے آورد و در طلب رضا و فراغ دوستان سعی پیوندد. و در وصول منافع

پریشان و دوش منتشر و کار او پریشان و وحشت و مغلوب است تا سبب او
ممکن است که آن وحشت از میان برخیزد و چه کسی جویست آنجا
حاصل آید و هم دل مخالفت بر سیر آن و جرئت خود بر سمت آن احاطه
نرم که از این ابواب هیچ حاصل چند از آن گردانید و طرق الفت و موافقت
از راه ساز و تا که اندیشه با چنین حال تو او را تیز آرد و [illegible] محبت
مراجعت کند و [illegible] پیشین مخالفت خواهد بود و [illegible] ساعت تا [illegible]
هر که مشاهده خواهد کرد پس از این مراجعت [illegible] و [illegible] معاودت
اهل عادت تبدیل شود دل اول فرو

از درخت محبت بر آن شاخ که سر خورد وصال
در بیابان سبدانی [illegible] بیخ تو خست

ملک گفت که تحکیم در نفس [illegible] [illegible] قادر
نباشد و از ترک و اسباب [illegible] و [illegible] نه بتقدیر ازلی و ما
حکم لم یزل فی توان بود [illegible] [illegible] [illegible]
فنا و امانت نیز از جهت و [illegible] [illegible] [illegible]
بقضاء ربانی و مشیت یزدانی [illegible] [illegible]

آن حکمیست که بخشش نبود و نه ما را بقا و بر آسمانی مواخذت شد
سرزنش مکن و بقضای خدا راضی شو قطعه

بجز رضا بقضای خدا الهی شاید — بغیر صبر بوقت بلا نمی شاید
از آنچه رفت قلم سر مکش و گرنه بیا — بروان روا ز خط او گریز الهی شاید

سنت
تیره گفت بجز آفریدگان از دفع قضای آفریدگار ظاهر و مقرر است بر صفحات تصورات اہل تصدیق این قضیه موشح و مصور که انواع خیر و شر و اصناف نفع و ضر بحسب ارادت و مقتضای مشیت خداوند جل ذکره نافذ می گردد و بجهد و کوشش خلق دفع و منع آن یا تقدیم و تاخیر در آن صورت نه بندد

وَلَا رَادَّ لِقَضَائِهِ وَلَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ فرد

کسی ز چون و چرا دم نمی تواند زد — که نقش بند حوادث ورای چون و چرا

و با آنکه جمهور علما برین معنی اتفاق نموده اند هیچکس نگفته است که جانب حزم و احتیاط را اصلا باید گذاشت و محافظت نفس از مکاره آفات در توقف باید داشت بلکه گفته اند اسباب هر چیز رعایت باید نمود و اتمام امور بمسبب الاسباب تفویض باید فرمود۔

سله فرمان و حکم الہی را باز دارنده و تاخیر کننده نیست - ۱۲

مثنوی

هست بنهادن ز اسباب و طرق　　طالبان را زیر این نیلی تتق

ای گرفتار سبب بیرون مپر　　لیک عزل آن مسبب ظن مبر

با سببها از مسبب غافلی　　سوی این روپوشها زان مائلی

نکتهٔ عقل و توکل مؤید این قول ست ع

با توکل زانوی اشتر ببند.

ملک گفت مختصر این مقالات بیان ست که من نیز با ملاقات توام وآرزومندی صحبت تو در ضمیر خویش فراوان می یابم و با این همه اشتیاق که از جانب من واقع است از طرف تو به مقدمات حال تحیر

فرد

تو ملول از ما و ما مشتاق　　دل بدل میرود چه حالست این

قبره گفت که اشتیاق تو دران ست که دل خود را بکشتن من شفا دهی حال آنکه نفس من حالا رغبت نوشیدن شربت اجل و میل پوشیدن لباس فنا ندارد و تا عنان مراد بدست ست از قبول آن ابا می نماید و احتراز ازان عین صواب می بیند ع . سر بار دگر زتن نه رویدنی ست

و من امروز از دل خویش بر شنیده ملک استدلال توانم کرد چه اگر فارسی به
استطاعت باهم جز با ملک قرة العین باز نشناسد اصغر را شوم و میدانم که
شاه نیز بواسطه آن فرزند جز با ملک من نخواهد طلبید. و بر ملوک تقسیم سبب رنج
کسی و قوت باید که به آتش آن علم دخته باشد و هم از آن نشیب شربت
تلخی تجرع کرده مسالت آسوده از بی حال غافل اند و تا ز پروردگان
راحت دیده از پیرایهٔ درد غافل فرد

ای تو که از خار پا شکسته کی دانی که چیست
حال شیرانی که شمشیر بلا بر سر خورند

و بچشم خود می‌بینم که هرگاه ملک را از بینائی پسر یاد آید و من از نور دیدهٔ خود
بر اندیشم تفاوتی در باطن ها ظاهر خواهد شد. و تغیری در مزاجها پدید
خواهد شد و توان دانست که از آن چه زاید. و در آن چه حالها روی نماید
و بدین دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت و دوری لایق تر
از قرب صوری - ع صحبت چون این است جدائی خوشتر
ملک گفت چه تغیر تواند بود. در آن کس که از چنین جا و ستان اعراض نتواند
و از سر حقد و آزار بر نتواند خاست و مرد فرزانه و خردمند یگانه پیدا

قدرت دارد که از مکافات مجرمان چنان گذرد که مدة العمر ایشان حرفی تا
و هیچ وقت بر صفحهٔ دل ایشان از آن تحرک و بیاد آن نشان یافت نشود و ا
گنهگاران را عذار بدکرداران را باحتراز تمام تلقی نماید [illegible]
[illegible] بدین [illegible] است که عذر [illegible] و [illegible] عذر خواه
در دل گیرد

ع

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] خواهد بود

فرد

گر عظیم است [illegible] کتابیم [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

آں خویش تازہ گردد و پاے او از کار باز ماند بمثابہ کہ بر خاکِ نرم رفتن نیز متعذر باشد۔ و نزدیکی من بخدمتِ ملک ہمیں مزاج دارد و بوجہ شرع و قانون ملت اجتناب من ازاں فرضِ عین ست وَلَا تُلْقُوا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّھْلُکَۃِ وحکما گفتہ اند سہ تن از روشِ حکمت دور اند۔ و از منہاجِ دانش برطرف اوّل کسے کہ بر قوتِ ذاتِ خود اعتماد کند و ہر آئینہ چنیں کس خورد را مہالک افگند و تہور او سببِ ہلاک او گردد۔ دوم آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد و چنداں تناول نماید کہ معدہ از ہضمِ آں عاجز آید و ایں کس بے شبہ دشمنِ جانِ خود باشد سوم شخصے کہ بگفتار خصم مغرور گردد و بقول کسے کہ از و ایمن نتواند بود فریفتہ شود بیشک انجام کار او بخسارت و ندامت انجامد۔

بیت

مشو ایمن از حیلۂ دشمناں ۔۔۔ بیندیش و برتاب ازاں سو عناں

ملک گفت اے قبرہ ہرچند از دعا لطف در می آیم و راہ صواب و تجنب ما دو نتائج نمی نمایم تو بہتاں بر خرافتِ خود ماندہ۔ و دامن قبول از استماع آں افشاندہ و نصیحت در بارۂ کسے کہ قبول نخواہد کرد بیفائدہ است۔

---

(۱) یعنی بدستہاے خود را بہلاکت ۲

چنانکه نصیحت کردن آن زاهد گرگ را قبره پرسید که چگونه بوده است آن

حکایت گفت آورده اند که مردی زاهد نیک سیرت که اوقات شریفش بعد از ادای وظائف و اوراد صرف عظمت عباد بودی در صحرا می‌گذشت گرگی دید دهن حرص و ستم گشاده و دیدهٔ آز بجانب نهاده بیکی رمه بران و قصد کرده که بی گناهت را بیازارد جانوری بیجان کرده. جهت خوشنودی نفس نافرمان از وی ببرد. فرد

ستیزه کاری بیدادگر نگر که بلی　　رساند از پی پای سود و صد زیان

زاهد که او را بدان حال دید و از صفحهٔ پیشانی او نقش جور و ستم مطالعه فرمود از آنجا که شفقت ذاتی و مرحمت جبلی او بود. پند دادن آغاز نهاد و گفت زنهار پیرامن گوسپند مردمان مگرد و قصد مظلومان و بیچارگان مکن که عاقبت بیدادی موقوف بعقوبت الهی باشد و خاتمت ستمگری نکال و عذاب آن جهانی گشت.

مثنوی

بکردار ظالم که پیش نهاد　　بند بر دست و پای خویش نهاد
چند روزی اگر سرافرازد　　و برش آخر ز پا در اندازد

ازین مقوله سخنان می گفت و بر ترک بز و گوسفندان مردم مبالغه از حد در می گذرانید
گرگ گفت در مواعظ اختصار فرمای که در پس این پشته رمه ای می چرد
و ترسم که فرصت گوسفند بردن فوت شود و آنگاه حسرت فائده ندهد
غرض از ایراد این مثل آنست که چندانچه ترا پند میدهم چشم تو همان بجانب
کار خودی - و بدان سخن ملتفت نمی شوی بیت

مکن که اهل مروت سخن شنو باشند   هزار سال بیک نکته در گرو باشند

قبره گفت من نصیحت گوش کرده ام و از مواعظ تو دستگیر گشته عاقل آنرا
می شناسم که پیوسته در چار کشاده دارد - و آئینه تجربه پیش نهاده و من
اینجا که آمده ام از غایت خوف و فزع ست - عاقلان بر سر این اتفاق نموده اند
و مقرر ست که کسی را بر من دست رس نباشد تقصیر کرده و بخشش از تو
بر من توقف کردن حرام ست و در این تیر تیز و ترد گردانیدن موجب
ملام چه میدانم که خون مرا ملک حلال دارد و آنچه در تحفه کرده ست خواه
مباح پندارد پس اقامت من مکروه ست و زود تر رخصت طلبیدن واجب

مصرع

رفتم که ازین زیاده بودن خوش نیست

ملک گفت ترا اینجا اسباب معیشت آماده است و در پای امنیت و فراغت
بر روی دل کشاده مشقت سفر اختیار نمودن و برای انتظام معاش
متردد بودن هیچ وجهی ندارد. قبره جواب داد هر که هیچ خصلت از این شش خصلت
راه و سرمایهٔ عمر سازد بهرجا که رود از غرض حاصل است و بهرجا که توبید
فواید فقاده صاحبان بدو واصل. اول. از بند رزق بطرف بودن
دوم تیمار کاری را شعار خود ساختن سوم. از مواقع تهمت بجانب گریختن
چهارم مکارم اخلاق را لازم گرفتن پنجم آداب معاشرت را دستمایه
نجاح دانستن و کسی که جامع این خصال باشد او را هیچ جا غریب نگذارد
و وحشت غربتش براحت و انست مبدل سازد ع

دانا بهیچ شهر و ولایت غریب نیست

و عاقل چون در شهر مولد و منشای خود و میان آبا و امثال نبود
نیز برست فراق دوستان و متعلقان اختیار باید کرد جواب جه
غربت وفات او را عوض صورت نبندد. قطعه

ای برادر از وطن غربت کار یابی مراد — اسب جانت فطانت شود پالاوش
منشا ناسک لسبی و دستی شمارند — بهر مکان که روی ای بود ایمن گرش

ملک گفت رفتن تو تا کی خواهد بود و چه مقدار زمان توقف خواهی نمود
فقیر گفت ای ملک رفتن مرا بازآمدن توقع مدار و معاودت از این سفر
خیال مبند. و نیک مانند است این سوال و جواب با حکایتی که بعید
نانوایی پرسید که چگونه بوده است آن

حکایت. گفته آورده اند که عرفی با بازار نشابور رفته بود نزد
دکان نانوایی رسید و دید که گردها چون قرص قمر از افق تنور طالع گردیده و نگار
با فروغ صبح ماه کم قدم برفروزد دکان نهاده که کس تیغ صبح
آفتاب کشیده و تنور ... گریبان نانوایی ... دریده

قطعه

فراز منبر خباز قرص گرم سپیداری — که خورشید جهان تا ... آید
تنور نانوا نار خلیل الله را ماند — که و ... تازه ... پدید

حال الا ... بیچاره که بوسه نان ... حیات یافته ... نان
دید ... زود ... نانوا آمد گفت ای ... خواهم ...
که مرا ... سازی نانوا با خود ... که کس ... من نان
عاشقی ... و من ... تو ... کرد گفت ... دنیا

... از ... نان و رسوب ... و نیا ربا و در اسب و جسد
نشسته ... ناتوانان می آمد و عرب بی تاب تر کرده بود تا بپا و بخود
بگذشت و چهار روزانه رسید و از آن هم متجاوز شده و بیمار تمام بیست
... ناتوان تحمل نماند و گفت یا ایها العرب بدان خدا تعالی ... نمود و
کراست فرموده با من گوسپند تا که نان تو را می خورد و عرب ...
کراسته خواجه بی صبری مکن ... آب ... و ... نان ...
... از ... شغل آن نیست که ... ادام فرماید تا آب ...
بدن بیمار می است از تناول ... جسم و ... بیچاره ...
وصال فائده برداشتن محال می پندارم و روزگار ...
انگشته که مواصلت ... آن محال نیست و زمانه ...
... که اندیشه اتصال جز خیال محال ...
هرگاه که ... خواهش ... اختیار عادت ...
و جمال با کمال ... خیال خواهد ... فرد

گر وصال یار نبود با خیالش هم خوشم   کلبه درویش را شمعی ... [illegible]

... از ... دیده ... و دانست که آن ... [illegible]

بدام نیاید. و دوا تیرِ انتقام از غارت خانهٔ عدم بسراے وجود نخواهد بار
دیگر دانهٔ مکر پاشیدن گرفت و انواع عهد و میثاق و پیمان آورد. قبره گفت
اے جوان محبت و زینت تاج و تخت هرچند تاج کرامت را تمهید دهی
و اصناف ملاطفت در باب ایمنی و سلامتی ارزانی داری و آن را بعهود
پسندیده و مواثیق مستحکم مؤکد گردانی ممکن نیست که حلقهٔ خدمت در
گوش کشم و غاشیهٔ ملازمت بر دوش افکنم. بیت

سخن ضائع مکن دیگر که با ما در نمی گیرد

ملک دانست که بسوزن حیلت خار وحشت از پاے دل قبره بیرون
نتوان کرد. و تیر از شست رفته بزور بازوے تدبیر بدست نتوان آورد.
گفت اے قبره دانستم که از تو مشاهدهٔ جمال جز بوسیلهٔ مشام آرزو نخواهد رسید
و چهرهٔ صحبت جز در آئینهٔ امید نخواهد نمود. رباعی

آن رفت که در جوے طرب آبے بود ... یا در سر زلف آرزو تابے بود
دردا که زمان عیش و دوران وصال ... بگذشت چنانکه گوئیا خوابے بود

اما طمع آن دارم که بسبیل یادگار دو سه کلمه که از تکرار آن آثار سعادت بر اوراق
روزگار مشاهده رود بفرمائی و بصیقل نصائح دو سه ژنگار غفلت از مرآت

خاطر من که بغبار ملال تیرگی پذیرفته بزدائی. فرد

ز بهر ما سخنی یادگار خویش بگوی — که بهتر از سخن خوب یادگاری نیست

فیروز گفت ای ملک کارهای جهانیان بر وفق تقدیر ساخته شده
و دران زیادت و نقصان و تقدیم و تاخیر کسی را مجال تصرف نبوده
هیچکس نتواند شناخت که منشور سعادت بر نام او رقم زده اند یا داغ
جریدهٔ اهل شقاوت داخل کرده لیکن زیرکان واجب است که کار
خود را بر مقتضای رای صائب رانند و در مراعات جانب حزم
و احتیاط غایت جهد بجا آرند. اگر تدبیر موافق تقدیر آمد خود بر مسند اقبال
و مسند جاه و جلال تمکن دارند. و اگر قضیه منعکس گردد هم دوستان عذر
پذیرند و هم طاعنان مجال وقیعت نمی یابند. قطعه

حکیم گفت که تقدیر سابق است ولی — بهیچ حال تو تدبیر خود فرو مگذار
که گر موافق حکم قضاست تدبیرت — بکام دل تو نوی از کار خویش برخوردار
وگر مخالف آنست وارهی معذور — کسی که دارد ازان تو مستحق آزار

و دیگر باید دانست که خائن ترین مالها آنست که از آن نفعی
نباشد و غافل ترین ملوک آنکه در حفظ ممالک و ضبط رعایا اهتمام ننماید

ولئیم ترین دوستان آنکه در حالِ شدت و نکبت جانبِ دوست را فرو گذارد
و بدترینِ فرزندان آنکه از اطاعتِ پدر و مادر ابا نماید و ویران ترینِ شهرها
آنکه در وی ایمنی و ارزانی نباشد و ناخوش ترین صحبتها آنکه مصاحبان را دل
باهم راست نباشد - و چون شائبه در صحبتِ من و ملک پدید آمده ترکِ آن
انسب است و مقالاتِ مخاصمت را بکلماتِ موادعت بدل ساختن بصواب اقرب

رباعی

رفتیم و وداعِ ما ز دل باید کرد   وز آبِ دو دیده خاک گل باید کرد
گر بد دیدی همه نکو باید گفت   در درد سرے بود بحل باید کرد

بریں کلمه سخن بآخر رسانید و از شرفهٔ ایوان پرواز نموده بجانبِ صحرا پرید ملک
انگشتِ تحسر بدندانِ تحیر گزیده بسیارے تاسف خورد و با ملالے از قیاس
دو هم افزون و اندوهے از سرحدِ فهم بیرون روے بگوشک نهاده
می گفت

قطعه

کجا گویم که با این درد جانسوز   طبیبم قصدِ جانِ ناتوان کرد
میانِ مهربانان کی توان گفت   که یارِ ما چنین گفت و چنان کرد

این ست داستانِ حذر از مکامنِ غدرِ اربابِ حقد و احتراز از تصدیقِ تملق

و بیا از ایشان و بر دوستی زرق آمیز محتالان اعتماد نا نمودن و بخدعه و فریب که برای طلب انتقام کنند مغرور نا شدن و بر عاقل پوشیده نیست که غرض از بیان این سخنان چنان است که خردمند در هر واقعه از نوائب هر کسی را مرشد راه نجات داند و بنا [illegible] سخن [illegible] و هیچ وجه بر دشمن آزرده اعتماد نکند و از آفت [illegible] دانشمند.

رباعی

خواهی که نباشی الم و رنج سپهر [illegible]
از دشمن آزرده تغافل [illegible]

انتخاب از تاریخ فرشته

جلد اوّل

ذکر شاهی شیر شاه افغان بن حسن سوٗر

نام شیر شاه فرید و نام پدرش حسن که از طایفه افغانان روه است
وقتیکه سلطان بهلول لودی بحکومت رسید پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت
بهوس نوکری کرده بدهلی آمد و تعینات روه که مسکن افاغنه است خود در
مقدمه مذکور شده و روه عبارت از کوهستانی ست که ابتدای آن باعتبار
طول از سواد بجور تا قصبه سوی که از توابع بکر است و عرضش از حسن ابدال
تا کابل و افغانان آنجا چندین قبیله اند از آن جمله یک فرقه سور است و ایشان
خود را از سلاطین غوری دانند و می گویند که یکی از اولاد ایشان که محمد سور
نام داشت در ازمنهٔ سابقه جلای وطن کرده میان افغانان روه آمده
و چون حسب نسب او نزد یکی از روسای افغانان بسبب جد

یقین رسیده و با آنکه رسم ایشان نیست که [illegible] بدهند لیکن
آنکس وقت خود محمد سور داود و داماد او شد و از و او [illegible] رسیده
با افغانان سور خویش گشتند و این اعتبار افغانان سور [illegible] قرابت
خواهش بود. القصه در عهد سلطان بهلول چون سور [illegible] داشت
بودن جاگیری که در میان قبیله خود بود آمده نوکری [illegible]
سلطان بهلول اختیار کرده چند ماه در [illegible] آمد
نارنول گذرانید و چون نوبت پادشاهی [illegible]
و دور پادشاهی به پسر سلطان سکندر رسید و [illegible]
پادشاه سکندر لودی بود [illegible]
او بود [illegible] کرده [illegible] خواص پور [illegible]
بجاگیر [illegible] صاحب [illegible]
فرید [illegible] افغانان بود
[illegible]
[illegible]
[illegible]

نوشت که فرزند مرا تسلی داده پیش من فرستید که میخواهم چیزے بخواند و
تهذیب اخلاق نماید هر چند جمال خان فرید را تکلیف نمود که بخدمت پدر
رود او قبول نکرد و گفت چون در جونپور نسبت بسهسرام علما بیشتر اند همین جا
لطالب علم قیام می نمائیم و مدتے آنجا بوده چیزے میخواند گلستان و بوستان
و سکندر نامه که دران زمان اهل هند میخواندند خوانده و کافیه را با حواشی و
دیگر کتب علمی نیز در گذرانیده و از نثر و نظم و تواریخ وقوفے بهم رسانیده
بعد از دو سه سال که حسن بجونپور آمد خویشان او درمیان آمده فرید را بخدمت
پدر آوردند و رنج تکلفت نمودند و حسن داروغگی جاگیر خود را بفرزند لفوایض داشته
او را بجاگیر فرستاده فرید وقت وداع بعرض پدر رسانید که مدار
کار عالم خصوص امور امارت منحصر بر عدالت است اگر مرا بجاگیر می فرستید
من از عدالت تجاوز نخواهم کرد و نوکران شما اکثر خویش و نزدیکان اند
هر کس از عدل تجاوز نماید مجازا نخواهم کرد و ازین قسم مقدمات گفته
بجاگیر رفت و آنجا از روے یکجهتی و کدخدائی سلوک نموده درمیان افسپاه
و رعیت مرتبے داشت و در مقام تنبیه بعضے از متمردان سر کش و متمردان آمده
بر زمان تمرد و شورت نمود و همه گفتند که لشکر همراه پدر است و او بجاسے

دور دست تعیین شده تا آمدن پدر حسب بدیدند فرید نموده تا وقت

زمین است سازند ابداً از عمده هر موضع یک سبب اجارت طلب

داشت و از قسم سپاهی بیشتر آنکه پیاده بودند و در آن نواحی سکونت

داشتند طلبیده ابتدا [illegible] و جابجا [illegible] نموده و بوده [illegible] کرده [illegible]

به استیلای [illegible] سوار و بر سر تاخت کرده [illegible] آورده [illegible]

و ترتیب مواضع ایشان فرود آمده [illegible] ساخته [illegible]

می دید تا [illegible] کار از و [illegible] و سرکوب [illegible] ساخت

غالب آمده و حلقه کشیده قتل و [illegible]

و [illegible] آن [illegible] نگذاری

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] گشته [illegible] شده اند

بوعده وفا باید نمود حسن رعایت خاطر فرید که فرزند بزرگ و خلف بود نموده
موقوف می داشت و فرید این معنی را فهمیده دست از حکومت پرگنات
باز داشت و حسن داروغگی پرگنات سلیمان و احمد داد و عذرخواهی فرید نموده
گفت چنانچه تو کاردان و صاحب تجربه شده می خواهم که برادران تو نیز
صاحب وقوف شوند و در آخر قائم مقام من تو خواهی بود القصه
چون حکومت پرگنات سلیمان و احمد قرار گرفت فرید آزرده خاطر
شده باتفاق برادر خود نظام باگره رفت و بخدمت دولت خان لودی
که از امرای کبار پادشاه ابراهیم لودی بود قرار گرفت و مدتی در خدمت
کرده از خود راضی و خوشنود ساخت روزی دولت خان گفت مطلب
و مدعای که داشته باشی بگو تا سرانجام کرده آید فرید گفت پدرم پیر شده
و همه جاگیر پدرم خراب است و سپاهیان نیز خراب پریشان می باشند
اگر آن پرگنات بما هر دو برادر مرحمت شود یک برادر با پانصد سوار
همه وقت در خدمت پادشاه بوده و دیگری سرانجام سپاهی در جاگیر خواهد
پرداخت و نیز بخدمتگذاری پدر بزرگوار قیام خواهد نمود دولت خان این
این سخن را بعرض پادشاه ابراهیم لودی رسانید پادشاه فرمود

کرآنکس پدر دوست است که گله و شکوه از پدر دارد و دولت خان را بیاد [illegible]

بهر بیگانه او را تسلی نمود که بار دیگر وقت نیک بلاحظه نموده مخلص خواهد

کرد و چاره ساز تو خواهد شد و وظیفه یومیه افزوده او را شاد داشت

و فیه پدر را جهت خوش خلقی و اشفاق واجب و دوست و هم کس دوست

گرفته و دولت خان نیز در جه باب بدا حق او سعی نمود تا آنکه پدر او

فوت شد دولت خان نیز فوت [illegible] ابراهیم سلطان [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

دارم اما در حکومت بشراکت راضی نیستم چه دو شمشیر در یک نیام نبود و دو حاکم
در یک شهر آرام نگیرند و چون مطلب شرکت در حکومت بود و محمد خان از در
سلیمان را دلجوئی نموده گفت خاطر جمع دار که حکومت را بزور از شیر خان گرفته
بتو خواهم داد و چون فرید بدین سخن اطلاع یافت در فکر کار خود شده
منتظر معامله بابر بادشاه با سلطان ابراهیم لودی بود چون خبر شکست دولت
سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه شنید از پیش محمد خان جدا شده پیش بهادر خان
ولد دریا خان لوهانی که ولایت بهار را فرو گرفته و لوای سلطنت برافراشته
خود را سلطان محمد خطاب داده بود رفت و در سلک نوکران او منتظم گشته
روزی سلطان محمد بشکار رفته بود ناگاه شیری نمایان شد فرید پیش قابل شده
آن را بزخم شمشیر هلاک ساخت سلطان محمد فرید را آفرین کرده و خطاب
شیر خانی بلند آوازه گردانید و رفته رفته شیر خان را نزد سلطان
قرب و اختصاص تمام حاصل آمد تا اتالیقی پسرش جلال خان
باو تفویض فرمود و بعد از مدتی شیر خان رخصت به جاگیر گرفته رفت و آنجا
زیاده از میعاد ماند روزی سلطان محمد در مجلس گفت اکنون شیر خان آمدن
کرده وعده خلاف نموده نمی آید محمد خان گفت حاکم چوند سر...

دیده بعرض رسانید که او بغایت محیل و مکارست انتظار آمدن بادشاه

محمود بن سکندر لودی دارد و باین حرف مزاج سلطان محمد را منحرف

ساخته گفت علاج آوردن او آنست که پسر سلیمان نام برادرش که پدرم در

حیات خود او را قائم مقام خود داشت و مدتیست که از [illegible]

بامن می باشد اگر جاگیر شیرخان باو دهید مرا جمعیت خاطر شد و دوان

خواهد آمد سلطان محمد بواسطه تقویت دوالو شیرخان سبب تقصیر ساری

تغییر جاگیر رضا نداد و محمد خان سور [illegible] بود که بدوش نسبت میان پرند

جاگیر را قسمت کن و [illegible] فتنه و فساد بود محمد خان [illegible] جاگیر

[illegible] آمد و [illegible] خود پیش شیرخان [illegible]

که برادران تو سلیمان و [illegible] است ایشان می باشند [illegible]

و پسر خود محروم اند الحق آنکه مثل ایشان چون شیرخان گفت دولت

نیست که [illegible] شد [illegible] حکومت [illegible] بادشاه

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے　　　تا نزند تیغ دو دستی بسے

دمن بحکم بادشاه ابراهیم لودی سهسرام و خواصپور ٹانڈه را تغیر شد
چون سادی غلام برگشته آنچه شنیده بود خبرناکے گفت محمد خان برآشفته
بسادی غلام گفت تمام جمعیت مرا باتفاق سلیمان و احمد باخود ببر و بجبر
شمشیر شیرخان را بدر کرده هر دو پرگنه را تسلیم سلیمان و احمد کن و هیچ تقصیر
نیز ملک سلیمان و احمد گذاشته بیا اتفاقا دران وقت از جانب شیرخان
ملک سکه نام غلام او که پدر خواص خان است داروغه خواصپور ٹانڈه بود
شیرخان خبر آمدن سادی و سلیمان و احمد شنید بملک سکه نوشت که
در مقاومت و مدافعت تقصیرے نماید سادی غلام و سلیمان احمد چون
نزدیک خواصپور رسیدند ملک سکه بجنگ برآمده بقتل رسید و لشکر شیرخان
متفرق گشته به سهسرام آمدند و شیرخان را تاب مقاومت نمانده
اراده رفتن بطرفے نمود چنانچه بعضے گفتند پیش سلطان احمد باید رفت
شیرخان گفت که محمد خان امیر کلان است خاطر او را بحیثیت
خاطر من از دست نخواهد داد پس راے صائب او بران قرار گرفت

ار بخدمت جمشید براهوئی که از جانب حضرت بادشاه حکومت کوئته متعلق بوده
داشت برود و برادرش نظام نیز این را استصواب پسندید و القصه تیمورشاه
بعد از آن سال ... رسایل سعد و قول نامه بدست سلطان جمشید
براهوئی فرستاده پیشکش بسیار گذرانیده مقرب گردید سلطان جمشید
آن ملک گرفته بجاگیر خود رفت و محمد خان سرداب متفاوت نیاورده
بکوهستان گریخت و صبر پیشه گرفت خود را تیمورشاه با پسران خود نیز گریخت
آن نواحی بتصرف درآورد و ملکیان را با انواع خدمتگذاری نمودند
وزیر داران و جلیل نمود و با جمعیت دهاباسیک ... سلطان جمشید
براهوئی فرشاد و اقوام و قبیله خود را گریخت نموده آمده بر و بخطاب
جمعیت خوب جمع نمانیده محمد خان ... خود که غرض ... اتفاقاً هم
از راه ... ثم اتفاق کرده با هم پرگنات خود را تفت
نموده پرگنات خود انچه از خاک سلطانان ... بدست آمده جمعیت
محمد خان ... خود قرار گرفت ... خان گردید و چون
تیمورخان ... جمعیت ... داشت ... خود داد ... گذاشته خود
بخدمت سلطان جمشید براهوئی ... رفت اتفاقاً در آن ایام سلطان جمشید

بملازمت بابر بادشاه غازی رفت و او همراه خویش باگره برد شیرخان ملازمت
حضرت فردوس مکانی دریافت. داخل دولتخواهان شد و در سفر
چندیری ملازم رکاب ظفر انتساب بود و چون چندگاه در لشکر گذرانید
طرح و طور و سلوک و روش مغل را مشاهده کرد. روزی با یاران خود گفت
که مغل را از هندوستان بدر کردن آسان است ایشان گفتند بچه دلیل
می گویی. گفت بادشاه ایشان خود بمعاملات کمتر می رسد و بامید وزرا
می گذارد و وزرا بمقتضای رشوت کار کرده حق بادشاهی بجا نمی آورند
و عیب افغانان آن است که باهم نفاق دارند اما اگر مرا دولت مساعدت
کند اتفاق از میان ایشان بردارم و کار خود بسازم. یاران او برین داعیه
این وقت محال می نمود خنده می کردند و تمسخر می نمودند تا آنکه روزی
در مجلس فردوس مکانی بر سر سفره طبق ماهیچه پیش شیرخان نهاده بود
و او در خوردن آن خود را عاجز یافت ماهیچه را بر روی نان بر آورده
بکارد ریزه ساخته باز در کاسه کرد و از قاشق خوردن گرفت. حضرت بادشاه
برین حال واقف شده بمیر خلیفه گفت که این افغان غریب کاری کرد
و چون از کارهایی که با محمد خان سور کرده بود مطلع شد بتدبیر و زیرکی

او اشاره رفت شیر خان از مهربانی بادشاه بامیر خلیفه آگاه شد
این قدر دانست که نظر بمرحمت منظور نیست و این حق علاوه و اهمه که داشت
شده همان شب از لشکر بادشاه فرار نموده بجاگیر خود رفت و بسلطان
جنید برلاس نوشت که چون محمد خان سور سلطان محمد گفته میخواست
که بر پرگنات من فوج فرستد مضطرب گشته بی رخصت تعجیل بجاگیر
شتافتم و خود را از زمره دولتخواهان میدانم. القصه چون شیر خان
از طرف مغل مایوس و متوهم شده بود باتفاق برادر خود نظام باز
پیش محمد سلطان رفت سلطان محمد او را نوازش کرده باتالیقی جلال خان
پسرش بطریق اول مستور و مقرب گشت دران ایام حسب تقدیر
سلطان محمد فوت شده جلال خان پسرش خردسال بود قائم مقام
پدر شد و والده جلال خان لاڈو ملکه نام مهمات را پیش آورده گرفت
باتفاق شیر خان حکم میراند و در اندک زودی مادر جلال خان نیز فوت شده
حکومت بهار من حیث الاستقلال بشیر خان قرار گرفت و مخدوم عالم
نام از امراء والی بنگاله که حکومت حاجی پور داشت با شیر خان از نهایت
محبت و موافقت بهم رسانید و سلطان محمود والی بنگاله از وی خاطر

دگرگوں کرد و قطب خاں حاکم ولایت منگیر از شیر ولایت بہار و استیصال شیرخاں
و مخدوم عالم کیل کرد و شیرخاں ہرچند در صلح زد و ملائمت نمود فائدہ
نکرد آخر باتفاق افغاناں دل بر مرگ نہادہ قرار جنگ داد و چوں هر دو فریق
بہم رسیدند جنگے عظیم شدہ قطب خاں کشتہ شد و شیرخاں غالب آمدہ
فیل و خزانہ و حشم بنگالہ را متصرف گشت و بیش از بیش صاحب قوت شد
ازیں جہت لوہانیاں از رشک و حسد با شیرخاں در مقام نفاق شدہ بدد
قصد کشتن او کردہ دراں باب با جلال خاں کہ او نیز از لوہانیاں بود کنگاش
کردند و جمعے از متعلقان جلال خاں شیرخاں را ازاں حال آگاہی بخشیدند
شیرخاں بہ جلال خاں گفت کہ امرائے شما از روئے حسد با من در مقام
نفاق اند اگر شما در علاج ایں امر سعی نمائید مرا بالضرورت از خدمت
شما جدائی اختیار باید کرد جلال خاں گفت ہرانچہ صلاح تو باشد من
ازاں بیروں نیستم شیرخاں گفت کہ ایشاں را دو فرقہ باید ساخت
یکے را بنا بر تحصیل زر پرگنات روانہ باید کرد و دیگرے را مقابل حاکم
بنگالہ باید فرستاد و بعدہ در محافظت خود بتوئے کوشید کہ جلال خاں
و لوہانیاں از دفع او عاجز شدہ قرار داد تدکہ بخدمت

سلطان محمود والیِ بنگاله رفته نوکریش اختیار نمایند و ولایتِ بهار را پیشکش
نمایند پس لوحانیان و جلال خان شیرخان را به بهانهٔ آنکه در مقابلِ مغل
باشد در بهار گذاشته خود پیشِ سلطان محمود رفتند و او ابراهیم خان پسرِ
قطب خان را به کمک داده بر سرِ شیرخان فرستاد و شیرخان در قلعه که
از گل ساخته بود متحصن شده و هر روز جمعی را بجنگ می فرستاد و زد و خورد
می کرد تا آنکه ابراهیم خان مدد دیگر از حاکم خود طلبید. شیرخان بر طلب
کمک مطلع شده مردم خود را بجنگ صف مستعد ساخت و وقت بامداد
مردم خود را مهیا نموده از قلعه برآمد. چون آمد لشکر بنگاله هم صف پیاده و سوار
آتشبازی و فیلان ترتیب داده مقابله نمودند شیرخان فوجی از مردم
خود در برابرِ ایشان داشته مردم چیده و گزیده را عقبِ پشته مختفی ساخته
و قرار داد که باقی فوج مقابلِ غنیم تیر اندازی نمایند و پشت داده
در روی دیگر بروند تا مردان ایشان بهمت تعاقب از میان توپخانه
برآیند و چون چنین کردند لشکری که مخفی بود یکباره حمله آورده دمار از
روزگار بنگالیان برآورد و ابراهیم خان شکست یافته پیکار کرده
بقتل رسید. و جلال خان نیم جانی بجنگ پا سپرده جان برده به بنگاله رفت

وتمامی فیلان وتوپخانۂ بنگالیان بدست شیرخان درآمده ملک بہار نیز صاف گشت واستعداد شاہی بہم رسید گویند دران ایام تاج خان نامی از جانب بادشاہ ابراہیم لودی بحکومت قلعۂ چنار اشتغال داشت وادرا زنے بود لاڈ ملکہ نام عقیمہ کہ تاج خان بنہایت محبت بااد بود وپسران تاج خان کہ از زنان دیگر بودند از کمال رشک وحسد در مقام کشتن لاڈ ملکہ شدہ شیسے یکے از پسران کہ کلان تر از ہمہ بود شمشیرے بہ لاڈ ملکہ انداخت وزخم کاری نیامد وغوغا شد کہ لاڈ ملکہ را کشتند تاج خان باشمشیر برہنہ خود را بدانجا رسانید وقصد پسر کرد چون پسر بیقین دانست کہ از دست او خلاصی ممکن نیست بر قتل پدر مبادرت نمود وشمشیر آن بے سعادت کارگر افتادہ تاج خان کشتہ شد چون پسران تاج خان سرانجام قلعۂ چنار نتوانستند نمود بہرآئینہ شیرخان کہ در ہمسائگی بود بریں معنی اطلاع یافتہ بمیر احمد ترکمان کہ عمدہ نوکران تاج خان وخالوے لاڈ ملکہ بود در باب تادیب پسران بے ادب سخن درمیان آورد وبعد آمد وشد رسولان قرار بران گرفت کہ شیرخان لاڈ ملکہ را در حبالۂ نکاح خود درآورد وقلعۂ چنار را متصرف گردد پس شیرخان عقد بالاڈ ملکہ نمودہ قلعہ را مع خزائن ودفائن متصرف گشت

نظم

چو هنگام رسیدن در رسد تنگ بمردم خود کشد کام آن آهنگ
ازین جا میرساند دیده را نور که نظاره میسّر بود از دور

و در خلال این احوال بادشاه محمود بن بادشاه سکندر لودی از صدمهٔ افواج فردوس مکانی بابر بادشاه پناه برانا سنگا برده باتفاق رانا سنگا و حسن خان میواتی و دیگر زمینداران بر سر فردوس مکانی بابر بادشاه آمده در نواحی قصبهٔ جالوه جنگ کرده شکست خورد چنانچه در محل خود ثبت گردید و بادشاه محمود در حوالی چیتور روز بشب می آورد اتفاقاً اکثر امرای لودی که در ولایت پتنه اجتماع داشتند کس بطلب بادشاه محمود فرستادند و او آمده بسعی امرا باز بر مسند حکومت پتنه جلوس نمود و از انجا لشکر گران بولایت بهار در آمد شیر خان چون دید که افغانان را از متابعت بادشاه محمود چاره نیست ناچار بملازمت او رفته اطاعت و انقیاد نمود و امرای بادشاه محمود ولایت بهار را در میان هم تقسیم نموده پاره بشیر خان گذاشتند و عذر خواهی نموده گفتند که هر گاه ولایت جونپور را از تصرف مغل بر آوریم باز تمامی ولایت بهار از تو خواهد بود شیر خان درین باب قول نامه

از بادشاه محمود گرفت و بعد از مدتی جهت سرانجام لشکر رخصت جاگیر گرفت
بسهسرام آمد. درین وقت که بادشاه محمود بقصد جنگ مغل و گرفتن ولایت
جونپور می رفت کس بطلب شیرخان فرستاد او جواب نوشت که متعاقب
سرانجام لشکر [illegible] بادشاه محمود گفتند شیرخان [illegible]
[illegible] بادشاه محمود با لشکر خود
[illegible] جونپور [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] افغانان [illegible]
[illegible] بادشاه محمود [illegible]
[illegible] مقابله نمودند [illegible] شیرخان از
[illegible]
[illegible] مشاهده می نمود [illegible]
[illegible]
[illegible]

خواهم شد چنانچه در روزِ جنگ با فوج خود طرح داده بکنارے رفته و
جنت آشیانی بفتح و فیروزی اختصاص یافته بادشاه محمود بد حال بولایت
پٹنه رفت و گوشه گرفته ترک سپاهگری کرد تا آنکه در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه
بولایت اوڑیسه رفته در انجا وفات یافت و جنت آشیانی بعد از
فتح متوجه آگره شده امیر هندو بیگ را پیش شیر خان فرستاد که قلعه چنار
را بوے سپارد شیر خان در دادن قلعه عذر آورد و امیر هندو بیگ برگشته
بملازمت آمد و چون این خبر بجنت آشیانی رسید متوجه قلعه چنار شده
جمعے از امرا پیشتر فرستاد تا قلعه را محاصره نمودند شیر خان عریضه ارسال
داشت که من بتوجه و امداد حضرت فردوس مکانی بابر بادشاه بمرتبه
حکومت رسیده ام و در جنگ بادشاه محمود و بتن و بایزید بسبب
فتح آن حضرت شده ام بادشاه اگر چنار را بمن مسلم دارد قطب خان پسر
خود را با فوجے بخدمت فرستاده و لوازم خدمت گزاری بتقدیم رسانم و چون
دران یورش غلبه و استیلاے بهادر شاه گجراتی در میان بود و جلال الدین
درین وقت مدارا لائق دیده عرض او بدرجه قبول افتاد و شیر خان قطب خان
را با عیسی خان حاجب که بمنزله وزیر او بود بملازمت فرستاد و جنت آشیانی

مراجعت نموده بهم بهادرشاه گجراتی پرداخت القصه قطب خان با پانصد
سوار در رکاب آن حضرت بود ولیکن از گجرات گریخته پیش پدر آمد و درین مدت
شیرخان فرصت یافته ولایت بهار را مستقر ساخت و لشکر به بنگاله کشید
امرای بنگاله در مقام منع قلعت گدهی شده یکماه جنگ کردند آخر الامر
گدهی بتصرف شیرخان درآمده بولایت بنگاله رفت و بادشاه محمود بنگالی
طاقت جنگ نیاورده در حصار گور متحصن شد و شیرخان در محاصره
مشغول گشته چون یکی از زمینداران بهار فتنه انگیخته بود بجانب بهار بازگشت
و خواص خان و دیگر امرای خود را بتسخیر بنگاله گذاشت و چون مدت محاصره
بطول انجامید و غله در شهر نایاب شد ناچار سلطان محمود از راه کشتی
گریخته بحاجی پور رفت و شیرخان خاطر از فتنه و فساد جمع ساخت
دنبال سلطان محمود نموده او را علاج جنگ کرده زخمی از معرکه گریخته و بنگاله
بتصرف شیرخان درآمده عروس آن مملکت را در آغوش کشید و چون
جنت آشیانی از تسخیر گجرات معاودت نموده باگره آمد شیرخان
ابهم السلطنه را با ولایت بهار اکتفا نرفته چنار بحیله گرفت و درآمد
جلال خان که در قلعه بیتارا و تازی خان سور و چندی دیگر را بگماشت

— ۱۰ قلعه گذاشته خود بجانب کوهستان چهارکهنڈ رفت وچون شش ماه از
محاصرهٔ قلعهٔ چنار گذشت رومی خان که صاحب اهتمام توپخانهٔ پادشاهی بود
در دریا سرکوبها ساخته قلعه بتصرف سپاه مغل درآمد و پادشاه جمعی که [illegible]
از معرکهٔ شیرخان گریخته بود درین وقت بملازمت پادشاه [illegible]
جنت آشیانی دوست بیگ را در قلعه گذاشته متوجه [illegible]
او جلال خان و خواص خان با اکثر لشکر خود [illegible] گرهی که [illegible]
بنگاله است فرستاد جنت آشیانی جهانگیر قلی بیگ و دیگر امرا [illegible]
و جلال خان و خواص خان را که در گرهی بودند [illegible]
آمدند جنت آشیانی [illegible]
[illegible] گرهی [illegible]
از گرهی گذشت شیرخان [illegible]
[illegible]
[illegible]
ازان که گرفتن آن قلعه [illegible]
بدامن حیله [illegible]

مهرکشن نام داشت فرستاده پیغام کرد که ولایت بهار بغایت تنگ است و لشکر
بسیار نزد من جمع آمده و ازین سبب اراده تسخیر ولایت بنگاله دارم و
شما را بسبب قرب و جوار قلعه ال جمع نیست اکنون اعتماد بیاری من و دوستی
کرده اهل و عیال خود و سپاهیان خود را [illegible]
[illegible] بنگاله [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

پیش می بردند جمعی از پیرزالان تنها نده بودند و خواجه سرایان نیز همراه بودند
راجه و متعلقات اش غافل مطلق شده تفحص و تجسس نمودند و مال و منال
املاک خود تصور کرده بودند در بالا بردن تعجیل نمودند و لیکن از آنکه دولتهای
تحویلی که راجه برای آنها تعیین کرده بود رسیده بودند که گنگان دولت شیخ
که راجه ایشان را از آن تصور کرده بود با شیخ با سپاه [illegible] بر دو [illegible]
زر و مال پول بسیار داد که با ایشان [illegible] و [illegible]
عمل کردند [illegible] راجه [illegible] ایشان اول [illegible]
[illegible] جنگ پیوسته در آن اثنا شیخ خان [illegible] خود [illegible]
مکمل کرده [illegible] آواز بود خود را [illegible] سپاه [illegible]
[illegible] از [illegible] بالکل [illegible] راجه [illegible]
که با [illegible] خود [illegible] جنگ [illegible] آخر [illegible] داشت که [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

قلعه اسیر را از اسا اهیر گرفته بود و رهتاس بے مبالغه و اغراق در استحکام
بحدے ست که مسافران ربع مسکون مانند آن نشان نمی دهند القصه
اکثر بقاع و قلاع هندوستان بنظر مولف در آمده است اما چو رهتاس قلعه
دیده نشده الغرض در حوالی قلعه بهار بر زبر کوهے رفیع واقع شده دور
عرض و طول زیاده از پنج کروه و از دامن کوه تا دروازه قلعه یک کروه راه
بیشتر ست و در اکثر امکنه انحصار سنگ بآنکار چشمهاے آب خوشگوار بدست
بلکه در مکانے که چاه میکنند بعد از حفر یک ذراع یا دو ذراع چشمه آب شیرین
پیدا می گردد و هر که انظار بیدار قلعه می افتد بے اختیار بر زبان می آورد که
از بدیع صنائع آفریدگار ست و بنابر آنکه طائر همت هیچ یک از بادشاهان عظیم الشان
در هواے تدبیر تسخیر آن قلعه پرواز نکرده بود بحیله فرید شیر خان در آمد افغانان
قوی دل شده اهل و عیال خود را دران قلعه در آوردند و اسباب قلعه داری
بر وجه اتم سامان نمودند بیت

بچاره گشاده شود کار سخت — به تدبیر آید بهار از درخت

و چون جنت آشیانی در سنه [illegible] در شهر [illegible] که [illegible] بلکهنوتی مذکور رفت
توقف نموده بعیش و عشرت گذرانید درین وقت خبر رسید که [illegible] میرزا

و آنگروه در مواضع طغیان و مخالفت افراشته خطبه بنام خود خوانده شیخ بهاول
الفضل رسانیدن آن حضرت جهانگیر قلی بیگ را با پنج هزار سوار انتخابی در کوره
گذاشته مراجعت فرموده چون لشکر پادشاهی از کثرت باران و گل و لای
بی سامان شده و اکثر اسپان سپاهیان مقتول شده بود و تمامی بنگاله
مخالفان مرده را یافته بود شهر خان فرصت غنیمت شمرده [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

و شیر خان مراجعت نموده به بنگاله رفت و جهانگیر قلی بیگ با لشکرے که در
آنجا بودند به دفعات با او جنگ کرده چون زورے نداشتند خود را علف
تیغ شیر خان ساختند و شیر خان خود را شیر شاه خطاب داد و سکه و خطبه
بنام خود ساخت و سال دیگر با غلبه شوکت تمام متوجه آگره شد و درین وقت
که بیگانه را یگانه باید ساخت کامران مرزا از خدمت جنت آشیانی جدا شده
به لاهور رفت و امرائے چغتائی بدان سبب که بادشاه تربیت ترکمانان
می نماید و در عزت ایشان می کوشد نفاق کرده بیشتر و مخالفت نهادند
چنانکه گذشت با وجود این حال جنت آشیانی از آگره به قنوج شتافت
از آب گنگ گذشت و درین محل لشکر مغل بصد هزار و لشکر افغانان به پنجاه
هزار سوار می رسید بالجمله در روز عاشورا و سنه ۹۴۷ نهصد و چهل و هفت لشکر مغل
کوچ کرده اراده رفتن و آمدن منزل داشتند که شیر شاه صف آراسته
به جنگ پیش آمد و لشکر مغل بے جنگ هزیمت یافته جنت آشیانی در آب
اسپ انداخت و به محنت تمام بر آمده متوجه لاهور شد و چون شیر شاه
تا لاهور تعاقب نمود جنت آشیانی بجانب سند روان شد و شیر شاه
تا خوشاب دنبال نموده و اسمعیل خان و غازی خان و فتح خان

بلوچ دودائی کہ سردار طائفه بلوچ بودند آمده شیرشاه را دیدند و شیرشاه
کوهستان نندنه و حوالی کوه بالناته را ملاحظه کرده در جائے که قلعه ضرور
بود طرح قلعه انداخت و موسوم به رهتاس کرد و درین وقت خواص خان
غلام خود را که بسبب مردانگی او نام پادشاهی بکف آورده بود امیر الامرا
گردانیده عشر جالا که محروسه با قطاع وے مقرر فرمود و دریا هیبت خان
نیازی و لشکرے بسیار در انجا گذاشته بجانب هندوستان مراجعت کرد
و چون باگره رسید شنید که خضر خان سروانی که از جانب او حاکم بنگاله بود
دختر سلطان محمود بنگالی را بعقد در آورده و بر نشست و برخاست بطریق
پادشاهان سلوک می نماید شیرشاه گفت علاج واقعه پیش از وقوع باید
کرد لیں این مهم را واجب دانسته بجانب بنگاله نهضت فرمود خضر خان
شیروانی باستقبال آمده محبوس گشت و شیرشاه ولایت بنگاله را چند کس
قسمت نموده ملوک طوائف ساخت و قاضی فضیلت را که از علماے ولایت
کرده بود و بحسن دیانت و امانت اتصاف داشت و در السنه و افواه بقاضی
فضیحت مذکور است امین ولایت گردانیده صلاح و فساد مملکت و قبض و بسط آن
او گذاشت و مراجعت نموده باگره آمده و در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه بعزم تسخیر

ولایت مالوه حرکت کرد چون بگوالیار رسید شجاعت خان را که از امرای
او بود و پیشتر از محاصرهٔ قلعهٔ گوالیار تعیین شده بود و ابوالقاسم بیگ را که از قبل جنت
آشیانی در قلعه بود برآورده قلعه را متصرف شد و او بنیان را بشیرشاهی برآورد
و شیرشاه چون بمالوه رسید ملوخان حاکم مالوه که از خانه زادان سلاطین
خلج بود از راه صلح درآمده بی طلب بملاقات آمد و او را دیده و همراه لشکر بود رفته
از همراهی که بر خاطر او است بالا یافته راه فرار پیش گرفت و شیرشاه حاجی خان
را بحکومت مالوه گذاشته و شجاعت خان را نیز در سرکار داشتن جاگیر داده
همانجا گذاشت و خود متوجه ... گرد بعد ملوخان چند از ... شیرشاه
باز بمالوه آمد و با حاجی خان و شجاعت خان جنگ کرد و شکست یافته بدر رفت
و چون فتح بنام شجاعت خان شده بود شیرشاه حاجی خان را طلبیده
حکومت مالوه بشجاعت خان مسلم داشته و خود متوجه ... جنگ ... شد
والیان چه سبب زبان فرستاده قلعه را از گماشتگان سلطان محمود
بصلح گرفت و از آنجا اگره آمده بسیار ... و قرار یافته خان شیرشاه
رسید و در همه این مصرع میخواند مصرع

با ما چه کرد دیدی ملو غلام گیسه قی

و شیخ عبدالحی و شیخ نجالی مصرعه دیگر گفت. مصرعه
ولایت مستولا را ز خیر فی عبید کی

بالجمله شیرشاه مدت یکسال در آگره قرار گرفت سرانجام لشکر و ملک نمود
هیبت خان حکم فرستاد که ملتان را از تصرف بلوچان برآورد او رفته
با فتح خان بلوچ جنگ کرد و غالب گشته ملتان را مسخر ساخت و شیرشاه
رعایت او کرده وی را خطاب اعظم همایون داد و در سنه ۹۵۰ نهصد و پنجاه
پورن مل ولد راجه سلهدی پوربیه در قلعه رایسین علم غلبه و استیلا افراشته
اکثر پرگنات آن نواحی را متصرف شد ازین سبب عرق حمیت شیرشاهی
بحرکت درآمد و بتسخیر قلعه رایسین پرداخت و چون مدت محاصره بامتداد
کشید شیرشاه سخن صلح درمیان آورده با پورن مل عهد و پیمان بست
که باو ضرر جانی نرسانند و پورن مل با زن و فرزند و چهار هزار راجپوت
نامی از قلعه برآمده بیرون منزل کرد و از علمای وقت میر رفیع الدین
صفوی باوجود عهد و پیمان فتوی قتل پورن مل داد و شیرشاه تمام لشکر و فیلان
کوه پیکر آراسته بر سر پورن مل فرستاد و تا از اطراف لشکر او را درمیان گرفتند پورن مل و راجپوتان
و زنان بحرمت‌ها داده تا جانستانی کردند که داستان رستم و اسفندیار بازیچه شد

وپروانه‌وار خود را بر دم تیغ و تیر و دندان فیل بی محابا بدانسان زدند که
جمله با زن و فرزند خود را کشتند و سوختند و شیرشاه مراجعت نموده به آگره آمد
و چند ماه قرار گرفت و بتازگی سرانجام لشکر نموده متوجه تسخیر ولایت مارواڑ
گردید و در هر منزل گرد لشکر را خندق و قلعه استحکام میداد و لوازم حزم و
احتیاط بتقدیم می‌رسانید و چون بزمین ریگستان رسید و بستن قلعه متعذر گشت
لشکر جوانب و اندیشه درست نبود تا جوالها بریگ ساخته بالای هم می‌گذاشتند
و قلعه می‌ساختند اول بر سر مالدیو که بحکومت ولایت ناگور و جودهپور ا
و در میان راجهای هندوستان بکثرت لشکر و حشم ممتاز بود و رفت و قریب
پنجاه هزار سوار راجپوت در ظل اطاعت رای مالدیو جمع گشته مدت یک ماه
در نواحی اجمیر در برابر شیرشاه نشست و هیچکدام در جنگ پیش دستی
نمی‌نمودند و شیرشاه جمعیت او را بنجا ملاحظه نموده از آمدن خود پشیمان گشت و
چون مالدیو وارث آن ممالکت نبود بلکه خروج نموده متغلب راجهای
آن حدود را مغلوب ساخته بود هر آئینه راجها فرصت یافته نزد
شیرشاه آمدند و بصورت شیرشاه کتابت از زبان امرای مالدیو
بخط هندی به شیرشاه نوشتند که ما بنابر ضرورت درین مدت

اطاعت مالدیو می کردیم و بجفای او ساخته فقط لطیفه غیبی بودیم الحمد لله که
فضل تو بادشاهی متوجه این صوب گشت تا انتقام چندین ساله ما از او
کشیده شود پس هرگاه لشکر ظفر اثر اسلام نزدیک برسد ما از راجه مالدیو جدا شده
بموکب عالی ملحق می گردیم و بر وفق همان مکاتیب نیز از زبان شیر شاه
نوشتند که انشاء الله تعالی بعد از فتح و مغلوبیت مالدیو شما را معزز و مکرم
داشته جمیع اقطاع موروثی آبا و اجداد شما ارزانی میدارم باید که خاطر جمع
داشته در اظهار لوازم دولتخواهی خود را معاف ندارید پس آن کتابات مزوره
را بلطائف الحیل بدست مالدیو انداختند و مالدیو که همیشه از سرداران امرا
خود اندیشه و دغدغه در خاطر داشت از مطالعه مکاتیب هراسان شده
با آنکه سه چهار منزل بقصد جنگ پیش آمده بود توقف نموده کونهیا نام که از امرا
او بکثرت سپاه و وفور شجاعت از همه مردم امتیاز داشت در پیش رفتن
و جنگ کردن مبالغه بسیار بجای آورد و چون یکی از کتابات بنام کونهیا
بود و یقین مالدیو شد که او برای مصلحت خود ترغیب قتال می نماید توهمش
زیاده شده عازم مراجعت گشت و کونهیا و دیگر امرای او هر چند نصیحت
کردند سود مند نیفتاد و ایشان چون برگشتن کستاباست

حیله آمیز شیرشاه مطلع شدند از تهمت بیوفائی که در بند هستند همه کس خصوص
راجپوتان اصیل ننگ و عار ست اندیشیده باتفاق بمالدیو گفتند که دولتخواهی
واخلاص ما چون محمول بر نفاق می شود واجب ولازم ست که برای
دفع مظنهٔ تو با شیرشاه بمیدان حرب نمائیم که فتح کنیم یا کشته شویم و
با این قرارداد خواهی نخواهی وداع کرده وقت شب که مالدیو کوچ کرده بولایت
دور دست خود رفت کونهیا و دیگر امرای بزرگ با ده دوازده هزار سوار که
در جمیع معارک از ایشان آثار مردانگی بظهور رسیده بود بعزم شبخون بجانب
لشکر شیرشاه روان شدند و راه غلط کرده در روز بلشکرگاه شیرشاه
رسیدند و از کمال حمیت و غیرت با افغانان که بی اغراق هشتاد هزار
سوار بودند بجنگ ایستاده مصاف دادند و اکثر افواج افاغنه را برهم
زده نزدیک بآن رسیده بود که شیرشاه فرار نماید ناگاه یکی از امرای
عمدهٔ افغان موسوم بجلال خان جلوانی و معروف به شجاعت و کاردانی
بالشکر تازه زور رسید و هم از گرد راه بر راجپوتان حمله آورده سلک
جمعیت ایشان را از هم پاشید و کونهیا و دیگر راجپوتان کشته شدند و
شیرشاه که شکست متیقن شده بود ظفر یافته بر زبان آورد که برای

یک منت ارزن بادشاهی هندوستان را بر باد داده بود هم چه در ملک
مالدیو بسبب کثرت ریگ و کمی آب مثل دیگر ممالک هندوستان گندم
و جو و نخود و تینکر و تنبول و برنج خوب نمی شود و اکثر مزروعات ایشان
ارزن است که بزبان هندی آن را باجره گویند و نیز مالدیو از گرفتاری امرا
بیگناه و قتل ایشان به تزویر و حیله افغانان مطلع شده تاسف بسیار
خورده و ناکام بکوهستان جودهپور گریخت و شیرشاه بعد ازین فتح که نه
درخور بازوی او بود بقلعه چتور رفته بصلح گرفت و مراجعت کرده به رنتهنبور
آمد و چون قلعه رنتهنبور را بجاگیر عادل خان پسر بزرگ خود داده بود
عادل خان چند روز رخصت گرفت تا سیر قلعه و سرانجام آن نموده
متعاقب آمد و شیرشاه از آنجا بجانب قلعه کالنجر که محکم ترین قلاع هندوستان
ست نهضت کرده و راجه کالنجر بواسطه بدعهدی که درباب پورن مل دیده بود
اطاعت کرده در مقام مخالفت شد شیرشاه قلعه را مرکز وار در میان گرفته
بساختن نقب و سرکوب و ساباط اشتغال نمود و چون ساباط بقلعه رسید
شیرشاه از اطراف جنگ انداخت و در جایی که خود ایستاده بود مردمان
حقها که پروازی تفنگ باندرون قلعه می انداختند اتفاقاً یک حقه بر دیوار قلعه

خورده برگشت و شکسته در میان حقه‌های دیگر افتاد و آتش درگرفت شیرشاه
با شیخ خلیل مرشد خود و ملا نظام و دانشمند و دریا خان سروانی سوختند
و شیرشاه با آن حالت خود را به مورچل رسانید و هر لحظه که نفس می‌کشید و شعور
بهم می‌رسانید فریاد کرده لشکر را بجنگ ترغیب می‌نمود و مقربان خود را تاکید
و اهتمام تمام بجنگ می‌فرستاد و در آخر آن روز که دوازدهم ربیع الاول
سنه ۹۵۲ نهصد و پنجاه و دو بود خبر فتح قلعه شنید و ودیعت حیات سپرد نظم

ز روزگار چنین حالتم پسند آمد — که نو بنا ز پشت و به دو پیاده گذر دیدیم
بدین صحیفه مینا ز خامه خورشید — نگاشته سخنی خوش به آب زر دیدم
که ای به دولت ده روزه گشته مستظهر — مباش غره که از تو بزرگتر دیدیم

شیرشاه پانزده سال در امارت گذرانید و پنج سال پادشاهی بلاد هندوستان
کرد و بعقل و تدبیر صائب اشیاء تمام داشت و آثار پسندیده بسیار گذاشت چنانچه
از بنگاله و سنارگاؤن تا آب سند که آب نیلاب است که یک هزار
و پانصد کروه است در هر کروهی سرائی کرده و بر سر راه مسجدی از خشت پخته
و چاه پخته بنا نمود و امامی و مؤذنی را مقرر نمود و آنها را وظیفه معین کرده و
بر سر هر سرای دو دروازه طعام پخته و خام برای مسلمانان بود و دروازه دیگر برای هنود

برائے هندوان مقرر نموده که دائم می رسانیدند تا مسافران عسرت
نکشیده باشند و در هر سرا دو اسپ یام که بزبان هندی ڈاک گویند
نگاه داشته که هر روز خبر نیلاب و اقصاے بنگاله باو می رسید و درین راه
از هر دو جانب خیابان از درختان میوه دار از قسم کهرنی و جامون وغیره
نهال نشانیده بود که خلائق در سایه اش آمد و شد می کردند و همین طریق
از آگره تا مندو که سی صد کروه ست درخت میوه دار برپا کرده بود و سرا و مسجد
ساخته و در عهدش امنیت بمرتبه بود که مست و دین در صحرا و بیابان هر جا
می رسیدند از کالاے خود اندیشه نکرده بفراغت می غنودند گویند اگر
زالے باسبدے پر از طلا در صحرا شبها خواب کردے حاجت پاسبان
اصلا نبودے شیرشاه هرگاه که ریش سفید خود را در آئینه دیدے گفتے
که دولت و شاهی نزدیک بوقت شام بمن روے آورده پس ازین با
تاسف بسیار خوردے و شعر مضحکانه و هندوستانیانه گفتے. القصه این بیت
سجع نگینهاے اوست. بیت

شه الله باقی ترا باد دائم — بمان شیرشه بن حسن قائم

اکثر اوقات خود را صرف کار خلائق کردے و سرانجام سپاه و تیمار رعایا

بواجبی نمودے و بر طریقۂ عدل و داد استقامت داشتے بیت

پس از مرگ ہر کس کز و نام ماند　　ہمانا کہ در زندگی کام ماند

و شاعرے تاریخ فوت او گفتہ۔ قطعہ

شیر شاہے کہ از مہابت او　　شیر و بز آب را بہم می خورد

چون برفت از جہان بدار بقا　　گشت تاریخ او ز آتش مرد

ذکر سلطنت سلیم شاہ بن شیر شاہ افغان سور

در وقتیکہ شیر شاہ فوت شد عادل خان پسر بزرگ او کہ ولیعہد بود در رن تھنبور و پسر خرد او جلال خان در قصبۂ ریون از توابع پٹنہ بود امرا چون دیدند کہ عادل خان دور است و وجود حاکم ضروری باشد کس بطلب جلال خان فرستادند و او در پنج روز خود را باردوے شاہی رسانیدہ بسعی عیسٰی خان صاحب و دیگر امرا در تاریخ پانزدہم ماہ ربیع الاول سنہ ۹۵۲ نہصد و پنجاہ و چہار در پایۂ قلعۂ کالنجر جلوس فرمودہ مخاطب با سلام شاہ گشت و بزبانہا سلیم شاہ مذکور است القصہ چون سلیم شاہ قایم مقام پدر شد ببرادر بزرگ کہ عادل خان باشد عرضہ داشت

نوشته اظهار کرد که چون شما دور بودید و من نزدیک بسبب تسکین فتنه
تا آمدن شما محافظت لشکر نمودم و مرا بجز اطاعت و فرمان برداری شما
چاره نیست و از کالنجر متوجه آگره شده چون بنواحی قصبه کوڑه رسید خواص خان
از جاگیر خود آمده ملازمت نمود و بتازگی جشن جلوس ترتیب کرده باز سلیم شاه
را باتفاق امرا بر تخت سلطنت اجلاس داد و بعد از آن سلیم شاه
بمقتضای دنیاداری مکتوبی دیگر بجانب عادل خان نوشته اظهار
محبت کرده طالب ملاقات گشت و عادل خان با امرای سلیم شاه
که قطب خان نائب و عیسی خان نیازی و خواص خان و جلال خان
جلوانی باشند قلمی نمود که شما در آمدن من جهت صلح [illegible] و
سلیم شاه هم نگاشته که اگر این چهار کس آمده مرا تسلی نمایند ملاقی آیم سلیم شاه
آن چهار کس را نزد عادل خان فرستاد و ایشان بعهد و قول تسلی
عادل خان نموده قرار دادند که ملاقات اول او را رخصت دهند
و یکی از پرگنات هندوستان را که خواهد بگیرد عادل خان باتفاق آنها متوجه آگره
شد چون بقصبه سیکری که بالفعل فتح پور اشتهار دارد رسید
سلیم شاه [illegible] بود [illegible] ملاقات آراسته

بودند استقبال نموده ملاقات کردند و آثار محبت برادری از طرفین ظاهر شده
لحظهٔ باهم نشستند و متوجه آگره شدند سلیم شاه غدرے نسبت برادر
اندیشیده قرار داده بود که از مردم او بیش از دو کس در قلعهٔ آگره با عادل خان
نگذارند لیکن در دروازه مردم او ممتنع نشده جمعی کثیر درآمدند و اندیشه و
تدبیر سلیم شاه شکست برآمده بالضرورت اظهار ملایمت نموده و چاپلوسی
کرده گفت که تا حال من افغانان سرکش را بسبب سر نگاه داشتم آینده
آنها را بتو می سپارم و دست او گرفته بر تخت نشاند و بسیار چاپلوسی
کرد عادل خان چون عیاش و فراغت جوے بود و روباه بازی و مکر
سلیم شاه را می دانست قبول نکرده برخاست و سلیم شاه را بر تخت نشانیده
اول خود سلام کرده مبارکباد بادشاهی گفت آنگاه از امرا هر یکے
مبارکباد گفته لوازم نثار و ایثار بتقدیم رسانیدند و هم دران مجلس
قطب خان نائب و عیسی خان نیازی و خواص خان عرض کردند که
قول و عهدے که درمیان آمده اینست که در ملاقات اول عادل خان را
رخصت داده بیانه و توابع بجاگیرش مقرر شود سلیم شاه قبول نموده
عادل خان را رخصت بیانه داد و عیسی خان نیازی و خواص خان را

همراه کرد و بعد از دو سه ماه سلیم شاه غازی محلی را که از محرمان و مقربان
بود با جولانهٔ طلا فرستاد که عادل خان را گرفته مقید نموده بیاورد
عادل خان این خبر شنیده نزد خواص خان که در میوات بود رفت
و از نقض عهد سلیم شاه اعلام کرده بنالید و خواص خان را دل
بهم برآمد و غازی محلی را طلبید و همان جولانه را بر پایش نهاده لوای مخالفت
برافراشت و با امرایی که همراه سلیم شاه بودند خطها نوشته با خود متفق ساخت
و باتفاق عادل خان با لشکر گران متوجه آگره شد و قطب خان نایب
و عیسی خان نیازی که در قول و عهد داخل بودند از سلیم شاه رنجیده
بعادل خان نیز ترغیبات نوشتند و قرارداد چنین شد که پاره از شب
هنوز باقی باشد که عادل خان خود را بآگره رساند تا مردم بی حجاب مانع
از سلیم شاه جدا شده پیش او توانند آمد اتفاقاً عادل خان و خواص خان
چون بقصبه سیکری دوازده کروهی از آگره رسیدند بملاقات شیخ سلیم که از
مشائخ وقت بود رفتند و چون شب برات بود خواص خان بجهت نمازی
که در آن شب مقرر است توقف و اهمال نمود چنانچه صبح دمیده بآگره
رسیدند سلیم شاه از رسیدن آنها آگاه شده بود و قطب خان نایب

وعیسی خان نیازی و دیگر امرا گفت که اگر از من در باب عادل خان بد عهدی
واقع شده بود خواص خان و عیسی خان چرا من اعلام نه کردند
تا من از اندیشهٔ فاسد باز آیم قطب خان اضطراب سلیم شاه دیده گفت
باکی نیست هنوز کار از علاج بیرون نشده است تسکین این فتنه را
من متعهدم سلیم شاه قطب خان نائب و دیگر امرا که فی الجمله اتفاق
با عادل خان داشتند بهانهٔ آنکه رفته حرف صلح و صلاح در میان آرند
رخصت نمود که نزد عادل خان روند و قصد او این بود که آن جماعت
را از خود دور کرده بجانب قلعهٔ چنار چست و دست آوردن خزانه قرار نماید
و دیگر باره سامان و استعداد لشکر نموده بکار جنگ و محاربه پردازد
عیسی خان نیازی او را ازین امر نهی کرده گفت ترا بر دیگر مردم اعتماد نیست
ده هزار کس افغان قسم لی و غیره از ایام شاهزادگی نوکر خاصهٔ تواند
و خود محل اعتماد هستند با وجود این قدرت و مکنت امر عجیب است
که تکیه بر دولت خداداد نمی نمائی و فرار بر قرار اختیار می کنی و امرا
هر چند که مخالفت باطنی داشته باشند تن به قسم شستادن از حزم
و احتیاط بیرون ست پس لائق آن ست که خود بنفسه بر تمام لشکر

سبقت نموده بمیدان کارزار درآئی و پای ثبات محکم نمائی که هیچ کس
در حضور تو بجانب مخالفت نخواهد رفت سلیم شاه ازین سخن قوی دل
گشته قرار بر استقامت داد و قطب خان نائب و دیگران را که رخصت داده
بود باز طلبیده گفت که من بدست خود شما را چگونه بغنیم سپارم شاید
بدی در حق شما سگالد و بعد از آن آماده حرب شده از شهر برآمد
و در میدان بایستاد مردمانی که با عادل خان زبان داشتند
سلیم شاه را معرکه دیده از شرم داخل سپاه او شدند و در ظاهر بلده
آگره جنگ واقع شده تائید آسمانی سلیم شاه را نوازش فرمود و شکست
تفرقه در جمعیت عادل خان و خواص خان انداخت چنانچه خواص خان
و عیسی خان نیازی بمیوات رفتند و عادل خان تنها به پتنه رفته ناپیدا شد
چنانکه از احوال او هیچکس خبر نیافت و ندانست که آخر چه شد بعده سلیم شاه
تعقب خواص خان و عیسی خان نیازی لشکر تعیین نموده و در فیروزپور
جنگی شده شکست بر لشکر سلیم شاه افتاد چون این خبر بسلیم شاه رسید دیگر
لشکر فرستاد خواص خان و عیسی خان تاب نیاورده بکوه کمایون رفتند
سلیم شاه قطب خان نائب را با جمعی دیگر از امرا بتعاقب ایشان تعیین کرده و خود

در دامن کوه کمایون قرار گرفت و دائم دامن کوه را تاخت و تاراج
نموده خراب می ساخت و درین وقت سلیم شاه خود بطرف پنجاب عزیمت
نموده در اثنای راه جلال خان جلوانی و برادرش را بسبب اتفاقی که
با عادل خان داشتند گرفته بقتل رسانید و بپنجاب رسیده خزانه را برآورده
بگوالیار فرستاده خود بآگره مراجعت نمود و چون قطب خان در
طلبیدن عادل خان واهمه داشت قصد داخل بود از تهمت و هراسی که در باطن
داشت از دامن کوه کمایون فرار نموده بلاهور پیش هیبت خان نیازی
التجا طلب اعظم همایون رفت سلیم شاه باعظم همایون حکم فرستاده قطب خان
را طلب نمود اعظم همایون قطب خان را فرستاد و سلیم شاه
او را محبوس ساخته با شهباز خان لوهانی که شوهر خواهر سلیم شاه بود و برخی
کور و چند کس دیگر که جمله چهارده نفر بودند مقید کرده بگوالیار فرستاد
و شجاعت خان حاکم مالوه و اعظم همایون را طلب داشت شجاعت خان
آمده ملازمت نمود و اعظم همایون تمرد آورد و سلیم شاه شجاعت خان
را باز رخصت مالوه داده خود بجهت آوردن خزانه از رهتاس حرکت نمود
و سعید خان برادر اعظم همایون که مصاحب و حضوری بود از راه

فرار نموده به لاهور رفت سلیم شاه از نیم راه برگشته بآگره آمد و باحضار لشکر
فرمان داده متوجه دهلی نوشد و حکم کرد که گرد شهر بجاے
قلعه که تعمیر کرده همایوں بادشاه بود حصارے از گچ و سنگ بسازند
و خبر توجه سلیم شاه بدهلی بشجاعت خاں رسید شجاعت خاں
براے اظهار اخلاص با جمعے از مخلصان خود ایلغار کرده پیش سلیم آمد و
استمالت یافت و سلیم شاه روزے چند در دهلی بود و لشکر ترتیب داده آنگاه
عزیمت لاهور نمود و اعظم همایوں و طائفه نیازی افغان باتفاق خواص خاں
و لشکر پنجاب که اضعاف لشکر سلیم شاه بودند باستقبال شتافته در نواحی
قصبه انباله طرفین بهم رسیدند گویند سلیم شاه چوں به لشکر نیازیاں متوجه
شد فرود آمد خود با تنے چند از نزدیکان بدیدن لشکر نیازیاں رفته بر پشته
برآمد و چوں نظر ش برآنها افتاد همانجا ایستاد و گفت در ناموس من
می گنجد که لشکر باغی را دیده صبر کنم لیں لقبر مود که افواج صفها راست
کرده عزیمت جنگ نمایند و در شبے که صباح آں جنگ شد اعظم همایوں
و برادرانش با خواص خاں در باب نصب حاکم کنگاش کرده بودند که حاکم
که باشد خواص خاں گفته بود که عادل خاں را پیدا کرده حاکم باید ساخت

و اعظم همایون و برادرانش گفته بودند - بیت

ملک بمیراث نگیرد کسی — تا نزند تیغ دو دستی بسی

و بر سر این مقدمه میان ایشان کدورت پدید آمده و فتنه که مخفی بود آشکار
شد و طرفین بهم رسیدند خواص خان بی جنگ هزیمت نموده بدر رفت
و نیازیان حتی المقدور در مقابله و محاربه نموده از آنجا که سرانجام بغی را نتیجه بجز
شامت و ندامت نیست ایشان نیز راه گریز پیمودند و فتح عظیمی نصیب سلیم شاه شد

بیت

کسی را که دولت کند یاوری — که آرد که با وی کند داوری

سعید خان برادر اعظم همایون با ده کس از همراهان چون مسلح بود کسی
او را نمی شناخت بهانهٔ سیار کیا و خواست که خود را بسلیم شاه رساند که
او را بسازد یا فیلبانی او را شناخته نیزه بر وحواله کرد و او از میان
حلقهٔ فیلان و فوج خاصهٔ سلیم شاه بطرف راست برآمده بدر رفت
القصه نیازیان بعد از شکست بجانب دهنکوت که قریب رود است
رفتند سلیم شاه تعاقب نموده تا قلعهٔ رهتاس که بنا کردهٔ پدرش بود رفت
و خواجه اویس سروانی را با لشکری قوی بر سر نیازیان تعیین کرده خود باگره

مراجعت نمود از انجا به گوالیار آمد درین وقت روزے شجاعت خان
بالاے قلعه پیش سلیم شاه میرفت عثمان نام شخصے که شجاعت خان دست
او را بریده بود سرِ راه کمین کرده فرصت می جست بیکبار جسته زخمے
بر شجاعت خان زد و شجاعت خان زخمی بخانهٔ خود رفت و این عمل را
براغواے سلیم شاه حمل کرده از گوالیار گریخته بطرفِ مالوه فرار نمود و سلیم شاه
تا مندو در تعاقب نمود و چون شجاعت خان به بانسواره درآمد عیسی خان
سور را با بیست هزار سوار در اوجین گذاشته خود مراجعت نمود و این قضا
در سنه ۹۵۴ نهصد و پنجاه چهار روے داد خواجه اویس سروانی
که بر سرِ اعظم همایون تعیین بود در نواحیِ دهنکوت با نها جنگ کرده شکست
یافت اعظم همایون تعاقب نموده تا نوشهره آمد سلیم شاه این خبر شنیده
لشکرگران ترتیب داد و بدفعِ نیازیان فرستاد اعظم همایون باز برگشته
به دهنکوت رفت چون لشکرِ سلیم قریب بموضع سنبله رسید و نیازیان
محاربه نمودند و شکست فاحش خورده و عیالِ اعظم همایون اسیر
گشتند و اسیران بخدمت سلیم شاه فرستادند و نیازیان بگکهران
پناه برده بکوهستان که متصل کشمیر است درآمدند سلیم شاه بالشکرِ گران

جهت تسکین فتنهٔ نیازیان حرکت نموده به پنجاب رفت و مدت دو سال
با گهکران محاربه داشت و درهمین ایام شخصی در تنگی راه وقتیکه سلیم شاه
برکوه مانکوت برمی آمد با شمشیر برهنه قصد او کرد سلیم شاه از کمال چستی
و چابکی برو غالب آمده بقتل رسانید و شمشیر را شناخت که خود باقبال خان
بخشیده بود و چون گهکران مغلوب و منکوب شدند و قوت در ایشان
نماند اعظم همایون بکشمیر آمد حاکم کشمیر از ملاحظهٔ سلیم شاه سر راه بر نیازیان
گرفته جنگ صف کردند اعظم همایون و سعید خان بقتل رسید و سرهای ایشان
را بخدمت سلیم شاه فرستاد و سلیم شاه از مهم نیازیان فراغ یافته مراجعت
نمود درین وقت میرزا کامران از جنت آشیانی فرار نموده پناه به سلیم شاه آورد
و او از روی نخوت و تکبر پیش آمده سلوک نالائق کرد و ازین سبب میرزا
کامران از پیش او فرار نموده بکوه سوالک در آمد از انجا بولایت گهکران
رفت و سلیم شاه بدهلی رفته مدتی چند قرار گرفت درین وقت خبر آمد که
همایون پادشاه به کنار آب نیلاب رسید گویند دران ساعت سلیم شاه
زلو برگلوی خود نهاده خون می گرفت در ساعت سوار شده روان
گردید و روز اول سه کروه راه رفته منزل کرد و چون توپخانه آراسته

همراه داشت و دران آوان گاوان ارابه به پرگنات رفته بودند و او در رفتن
مسارعت داشت بفرمود که پیادگان بجاے گاو ارابه بکشند پس هر توپے
را هزار و هزار پیاده کشیدن گرفتند و او بسرعت تمام متوجه لاهور شد
و چون همایون بادشاه خود بیشتر مراجعت کرده بود چنانچه بموقع خود
ذکر خواهد یافت سلیم شاه نیز از لاهور معاودت نموده در قلعهٔ گوالیار
قرار گرفت اتفاقاً روزے در نواحی انتری شکار می کرد جمعے از مفسدان
باغواے بعضے کسان سر راه او گرفته در مقام غدر ایستادند و بحسب
اتفاق سلیم شاه از راهِ دیگر مراجعت نمود و آن جماعت بیکار و معطل ماندند
و چون این حقیقت بسمع سلیم شاه رسید بهاء الدین و محمود و مدار که سر فتنه بودند
بقتل رسانیده در گوالیار قرار گرفت . و هر کس از امراے خود را که بقوت
و غلبه گمان می برد گرفته محبوس می ساخت و می کشت تا آنکه خواص خان که
در شجاعت رستم زمان و در سخاوت حاتم دوران بود از و متوهم شده
کوه بکوه و صحرا به صحرا می گشت و از سرگردانی به تنگ آمده در اواخر سنه ۹۵۹ نهصد
پنجاه و نه بامان نزد تاج خان کرانی که یکے از معتبرین امراے او بود و در سنبل
اقامت داشت آمد و تاج خان بحکم سلیم نقض عهد نموده به تیغ غدر

او را بقتل آورده و مردمانش تابوت او را به دهلی آورده مدفون گردانیدند و
اهل سنت او را از جمله اهل الله و اولیا می شمارند و او را خواص خان ولی میگویند
و قتل او مبارک نیامده بعد از اندک فرصتی در اوائل سنه ۹۶۰ نهصد و شصت
دانه و دنبلی بر جسم سلیم بر آمده از شدت وجع خون گرفت و از خانه بر آمده
تصرف هوا شده در گذشت مدت بادشاهیش نه سال از نیلاب تا بنگاله
در میان سراهای شیر شاه یک سرای دیگر آبادان ساخته و در هر سرا طعام
پخته و خام بطریق شیر شاه جهت مسافران خواه فقیر خواه غنی مقرر کرده بود
و در همین سال محمود شاه گجراتی و برهان نظام الملک بحری نیز وفات یافتند
و پدر مؤلف تاریخ این واقعه را از زوال خسروان یافته و از قضایای عجیب
که در زمان سلیم شاه دست داده واقعه شیخ علائی ست و تفصیل آن بر سبیل اجمال
آنکه پدر او حسن نام داشت و بخلافت شیخ سلیم در قصبه بیانه بر سجاده شیخی
ارشاد طالبان می نمود و چون رخت بعالم بقا کشید شیخ علائی که ارشد
اولادش بود در فضیلت و دانش امتیاز تمام داشت قائم مقام پدر گشته
بارشاد طالبان مشغول شد اتفاقاً شیخ عبد الله افغان نیازی که از مریدان نامی
شیخ سلیم چشتی بود از سفر مکه معظمه معاودت نموده روش مهدویه بعقیده که سید محمد

جونپوری مهدی موعود است اختیار کرده در بیانه رحل اقامت انداخت و
چون شیخ علائی را وضع او خوش آمده فریفته صحبت او گشت طریقه آبا و اجداد
را ترک کرده خلائق را بروش مهدویه دعوت کردن گرفت و برسم آن طائفه
بیرون شهر در همسائگی شیخ عبدالله افغان نیازی توطن نمود و با جمعے کثیر
از احباب خود که بوے متفق شده و گرویده بودند بطریق توکل و تجرید بسر میبرد
و هر روز در وقت نماز بنوعے تفسیر قرآن مجید می نمود که هر که در مجلس او حاضر می بود
یکے ازین دو کار میکرد یا اینکه اصلاً و قطعاً پئے کار خود نمیرفت و ترک اهل و عیال
کرده داخل دائره مهدویه می گشت و یا اینکه از معاصی و مناهی تائب شده
بسید محمد جونپوری میگروید پس ازاں اگر کشت و زراعت یا تجارت میکرد ده یک
در راه خدا تعالی صرف می نمود و بسیارے همچناں شدند که پدر از پسر و برادر
از برادر و زن از شوهر مفارقت گزیده راه فقر و قناعت پیش گرفتند و در نذور
و فتوح که باو می آمد خرد و کلاں علی السویه شریک بودند و اگر چیزے بهم نمیرسید دو روز
و سه روز بفاقه میگذرانیدند و اظهار نمیکردند و بپاس اوقات مصروف میداشتند
و سپر و شمشیر و اسلحه همه وقت با خود همراه داشته و در شهر و بازار هر نامشروع که میدیدند اول
برفق و مدارا منع می نمودند و آخر اگر پیش نمیرفت قهراً و جبراً تغیر آن نامشروع میدادند

از حکام شهر هر که موافق ایشان بود و را امداد میکوشیدند و هر که منکر بود و قدرت
بر منع و مقاومت ایشان نداشت و چون شیخ عبدالله افغان نیازی دید که با خاص
و عام در افتاده است عنقریب فتنه خواهد برخاست شیخ علائی را دلالت سفر حجاز
کرد و شیخ علائی بهمان وضع و حالت که بود با سی صد و هفتاد خانواده مردم متوجه
سفر حجاز شد و چون بخواص پور که در حدود دیبالپور واقع ست رسید خواص خان
مشهور باستقبال او بر آمده داخل معتقدان او شد اما در اندک فرصتی فساد مذهب
مهدویه بخاطر آورده از ایشان برگشت و شیخ علائی آن معنی را فهمیده و بدان
بهانه که در امر معروف و نهی منکر بواجبی اطاعت نمیکند اظهار رنجش از خواص خان
کرده از خواص پور بر آمد و فسخ عزیمت سفر حجاز نموده بجانب بیانه برگشت و
دران ایام که سلیم شاه در آگره بر تخت نشست بموجب طلب سلیم شاه با گروهی
در مجلس او حاضر شده برسوم و آداب بادشاهان مقید نشد و سلام مشروع
بر سلیم شاه کرد و سلیم شاه علیک السلام گفت و این معنی بر مقربان او دشوار آمده
ملا عبدالله سلطانپوری المخاطب مخدوم الملک در مقام انکار شیخ علائی گشته
فتوی بقتل او داد و سلیم شاه میرزا رفیع الدین انجو و ملا جلال بهیم دانشمند
و ملا ابو الفتح تهانیسری و دیگر علمای آن وقت را احضار فرموده تشخیص این

قضیه را حوالهٔ ایشان نمود و در حضورِ سلیم شاه مجلسِ بحث منعقد گشته شیخ علائی
بر هیچکدام غالب نمی شد بلکه مغلوب گشته از جواب عاجز می آمد و خود را بتفسیر
قرآن زده بنوعے بیانِ معانی آیات می نمود که در سلیم شاه اثر کرده باوے
میگفت اے شیخ ازیں دعوی باطل مهدویه باز آے تا ترا بر تمام قلمرو خود
محتسب گردانم وتا ایں زمان بفرمانِ من امر معروف میکردی من بعد
بحکمِ من میکرده باشی وچوں شیخ علائی ایں معنی قبول نکرد باوجودِ آں سلیم شاه
برخلافِ فتوی ملا عبدالله سلطانپوری حکم بقتل نکرده جانبِ قصبهٔ هندیه که
سرحدِ دکن ست اخراج فرمود و بهار خاں حاکم آں موضع که از امراے عمدهٔ
سلیم شاه بود با تمامِ لشکرِ خود باو گرویده در دائره اعتقاد و اخلاصِ او در آمد و مخدوم الملک
ایں معنی را باقبح وجوه خاطر نشانِ سلیم شاه نموده او را از سرحد طلبید و دریں مرتبه
باز سلیم شاه علما را حاضر ساخته بیشتر از بیشتر به تشخیصِ ایں قضیه مقید شد پس ملا عبدالله
سلطانپوری بسلیم شاه گفت که ایں مرد خود نیز دعوی مهدویت میکند و مهدی
بادشاه تمام روے زمین خواهد بود بنابراں تمام لشکرِ تو باو گرویده اند چنانچه
خویشان تو نیز در خفیه بمذهب او درآمده اند و محتمل است که خلل در ملک بادشاهیِ
تو پدید آید سلیم شاه هیچ وجه گوش بسخنِ ملا عبدالله نکرده باز شیخ علائی را به بهار

زد و شیخ بڑھ طبیب که مرد دانشمندی بود و شیر شاه معتقد او بوده و کفش پیش پای
او گذاشتی فرستاد تا بموجب فتوی او عمل کنند و سلیم شاه خود متوجه بجانب
پنجاب گردیده بتعمیر قلعه مانکوت مشغول شد و چون شیخ علائی بهار رسید
شیخ بڑھ موافق فتوای ملا عبدالله سلطانپوری المخاطب بمخدوم الملک فتوی
نوشته بقاصدان سلیم شاه داد و دران اثنا شیخ را مرض طاعون که دران وقت
شائع بود عارض شده در حلق او جراحتی افتاد که مقدار یک انگشت فتیله میرفت
و رنج سفر نیز علاوه آن گشته چون شیخ را پیش سلیم شاه آوردند قوت گفتار نداشت
سلیم شاه آهسته بگوش او گفت که بگو من مهدوی نیم و مطلق العنان باش
شیخ گوش بسخن او نکرد و سلیم شاه مایوس گشته بفرمود او را تازیانه چند زدند
و او در تازیانه سوم جان بقابض ارواح سپرد و این قضیه در سنه ۹۵۵
نهصد و پنجاه و پنج رو نمود و ذاکر الله تاریخ اوست و سلیم شاه چون فوت شد
پسرش فیروزخان که دوازده ساله بود باتفاق امرا در قلعه گوالیار بر تخت نشست
و هنوز سه روز نگذشته بود که مبارزخان ولد نظام خان سور که برادرزاده شیر شاه
و عمو بچه سلیم شاه و برادر زن او بود خواهرزاده خویش فیروزخان را بقتل رسانید و باتفاق
وزرا و امرا بر تخت نشسته خود را محمد شاه عادل لقب داد و خواجه نظام الدین بخشی

در تاریخ اکبری مرقوم گردانیده که سلیم شاه پیش از مرض موت بامنکوحهٔ خود مسماة بی بی بائی بارہا میگفت که اگر فیروز خاں پسر خود را دوست می داری اجازت ده تا مبارز خاں برادر ترا از میان بردارم که خار راهِ پسر تست و اگر برادر را دوست میداری دست از حیاتِ پسر بشوی که او را از مبارز خاں خطرهاست و منکوحه اش جواب میداد که برادرم عمر بعیش و عشرت میگذراند و لباس و نغمه اوقات مصروف میدارد و او را سر و برگِ بادشاهی نیست هر چند سلیم شاه او را درین باب ملامت می کرد فائده نداشت تا آنکه عاقبت بعد از فوتِ سلیم شاه روز سوم مبارز خاں باعوانِ خود بمحلِ فیروز خاں در آمده قصدِ قتلِ او کرد چندانکه خواهر زاری می نمود و شفاعتِ پسرِ خود می کرد و می گفت بگذار تا من او را گرفته بجائے برم که کسے نشان از و نیابد فائده نکرد القصه آن طفلِ بیچاره بیگناه را به تیغِ جفا درگذرانید۔ بیت

بردی که ملک سراسر زمیں | نیرزد که خونے چکد بر زمیں

انتخاب از بوستانِ سعدی

بابِ اوّل

در عدل و رای و تدبیرِ جهان داری

نگنجد کرمهای حق در قیاس　　چه خدمت گزارد زبانِ سپاس

خدایا تو این شاهِ درویش دوست　　که آسایشِ خلق در ظلِّ اوست

بسی بر سرِ خلق پاینده دار　　بتوفیقِ طاعت دلش زنده دار

برومند دار از درختِ امید　　سرش سبز و رویش برحمت سفید

براهِ تکلّف مرو سعدیا　　اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه رو　　تو حق گوی و خسرو حقائق شنو

چه حاجت که نُه کرسیِ آسمان　　نهی زیرِ پای قزل ارسلان

نگو پاے عزت برافلاک نہ — بگو روے اخلاص در خاک نہ
بطاعت بنہ چہرہ بر آستان — کہ این ست سر جادۂ راستان
اگر بندۂ سر برین در بنہ — کلاہِ خداوندی از سر بنہ
چو طاعت کنی لبسِ شاہی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش
کہ پروردگارا توانگر توئی — توانائے درویش پرور توئی
نہ کشورخدایم نہ فرمان دہم — یکے از گدایانِ این درگہم
چہ برخیزد از دست وکردارِ من — مگر دست لطفت شود یارِ من
تو بر خیر و نیکی دہم دسترس — وگرنہ چہ خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر می کنی بادشاہی بروز
کمربستہ گردن کشان بردرت — تو بر آستانِ عبادت سرت
زہے بندگان را خداوندگار — خداوند را بندۂ حق گذار

حکایت

یکے دیدم از عرصۂ رودبار — کہ پیش آمدم بر پلنگے سوار
چنان ہول زان حال برمن نشست — کہ ترسیدنم پاے رفتن ببست
تبسم کنان دست برلب گرفت — کہ سعدی مدار آنچہ دیدی شگفت

تو هم گردن از حکم داور مپیچ | که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمان داور بود | خدایش نگهبان و یاور بود
محال است چون دوست دارد ترا | که در دست دشمن گذارد ترا
ره این است رو از طریقت متاب | بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسی سودمند آیدش | که گفتار سعدی پسند آیدش

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان | بهرمز چنین گفت ~~[illegible]~~ نوشین روان
که خاطر نگهدار درویش باش | نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس | چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیک دانا پسند | شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار | که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخند و سلطان درخت | درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش | وگر میکنی میکنی بیخ خویش
اگر جاده‌ای بایدت مستقیم | ره پارسایان امید است و بیم

گزندِ کسانش نیاید پسند　　که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشتِ وی این خوی نیست　　دراں کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر　　وگر یک سواره سرِ خویش گیر
فراخی دراں مرز و کشور مخواه　　که دل تنگ بینی رعیت ز شاه
ز مستکبران دلاور بترس　　ازاں کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب　　که دارد دلِ اہل کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور　　بزرگاں رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت　　که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعاتِ دهقاں کن از بهرِ خویش　　که مزدور خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسے　　کزو نیکوئی دیده باشی بسے

پند دادنِ خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت　　دراں دم که چشمش ز دیدن بخفت
براں باش تا هر چه نیت کنی　　نظر در صلاحِ رعیت کنی
مپیچ اے پسر گردن از عقل و رائے　　که مردم ز دستت نپیچند پائے

گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش به گیتی سمر
بسی بر نیاید که بنیاد خود — بکند آنکه بنهاد بنیاد بد
خرابی کند مرد شمشیرزن — نه چندانکه دود دل طفل و زن
چراغی که بیوه‌زنی برفروخت — بسی دیده باشی که شهری بسوخت
از آن بهره‌ورتر در آفاق کیست — که در ملکرانی به انصاف زیست
چو نوبت رسد زین جهان غربتش — ترحم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو می‌بگذرند — همان به که نامت به نیکی برند
خداترس را بر رعیت گمار — که معمار ملک است پرهیزگار
بداندیش تست آن و خونخوار خلق — که نفع تو جوید در آزار خلق
ریاست به دست کسانی خطاست — که از دستشان دستها بر خداست
نکوکارپرور نبیند بدی — چو بدپروری خصم جان خودی
مکافات موذی به مالش مکن — که بیخش برآورد باید ز بن
مکن صبر بر عامل ظلم دوست — که از فربهی بایدش کند پوست
سر گرگ باید هم اول برید — نه چون گوسفندان مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگانِ اسیر / چو گردش گرفتند دزدان به تیر
چو مردانگی آید از رهزنان / چه مردانِ لشکر چه خیلِ زنان
شهنشه که بازارگان را بخست / درِ خیر بر شهر و لشکر ببست
کی آنجا دگر هوشمندان روند / چو آوازهٔ رسم بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکی قبول / نکو دار بازارگان و رسول
بزرگان مسافر بجان پرورند / که نام نکوشان بعالم برند
تبه گردد آن مملکت عنقریب / کزو خاطر آزرده آید غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست / که سیاح جلابِ نام نکوست
نکو دار ضیف و مسافر عزیز / وز آسیبشان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست / که دشمن توان بود در زیِ دوست
قدیمان خود را بیفزای قدر / که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمتگزاریت گردد کهن / حق سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم دست خدمت ببست / ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم کہ شاپور دم درکشید   چو خسرو برسمش قلم درکشید
چو شد حالش از بے نوائی تباہ   نبشت این حکایت بنزدیک شاہ
کہ اے شاہِ آفاق گستر بعدل   اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذلِ تو کردم جوانیِ خویش   بہنگام پیری مرانم ز پیش
غریبے کہ پُر فتنہ باشد سرش   میازار و بیروں کن از کشورش
تو گر خشم بروے نرانی رواست   کہ خود خوے بد دشمنش در قفاست
دگر پارسی باشدش زاد و بوم   بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
ہم آں جا امانش مدہ تا بچاشت   نشاید بلا بر دگر کس گماشت
کہ گویند برگشتہ باد آں زمیں   کز و مردم آیند بیروں چنیں
عمل گر دہی مرد منعم شناس   کہ مفلس ندارد ز سلطاں ہراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش   از و بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت   بباید برو ناظرے برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش   ز مشرف عمل برکن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گزار   امیں کز تو ترسد امینش مدار

بنقشان و بسیار و ماقل نشین   که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم   نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار   یکی دزد باشد یکی پرده‌دار
چو دزدان زهم باک دارند و بیم   رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه   چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار   به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل   بیفتد نبرّد طناب امل
بفرمان بران بر شه دادگر   پدروار خشم آورد بر پسر
گهش می‌زند تا شود دردناک   گهی می‌کند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر   وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است   چو رگ‌زن که جراح و مرهم‌نه است
جوانمرد و خوش‌خلق و بخشنده باش   چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چه یاد آیدت عهد شاهان پیش   همین نقش بر خوان پس از عهد خویش
نیامد کس اندر جهان کو بماند   مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای   پل و خانه و خوان مهمان سرای

به آن کو نماند از پسش یادگار / درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند / نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود جاودان / مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند / به آخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان / یکی رسم بد ماند از او جاودان
به سمع رضا مشنو ایذای کس / وگر گفته آید به غورش برس
گنهکار را عذر نامان بنه / چو زنهار خواهند زنهار ده
گر آید گنهکاری اندر پناه / نه شرط است کشتن به اول گناه
چو باری بگفتند و نشنید پند / وگر گوش دارد به زندان و بند
وگر پند و بندش نیاید به کار / درختی خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی / تأمل کنش در عقوبت بسی
که سهل است لعل بدخشان شکست / شکسته نشاید دگر باره بست

گفتار

نه بر حکم شرع آب خوردن خطاست / وگر خون به فتوی بریزی رواست
اگر شرع فتوی دهد بر هلاک / الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنه بود مرد ستمکاره را — چه تاوان زن و طفل بیچاره را

تنت زورمندست و لشکر گران — ولیکن در اقلیم دشمن مران

کروی بر حصاری گریزد بلند — رسد کشوری بی گنه را گزند

نظر کن در احوال زندانیان — که ممکن بود بی گنه در میان

چو بازارگان در دیارت بمرد — بمالش خساست بود دست برد

کزان پس که بر وی بگریند زار — بهم باز گویند خویش و تبار

که مسکین در اقلیم غربت بمرد — متاعی کزو ماند ظالم ببرد

بیندیش از آن طفلک بی پدر — وز آه دل دردمندش حذر

بسا نام نیکوی پنجاه سال — که یک نام زشتش کند پایمال

پسندیده کاران جاوید نام — تطاول نکردند بر مال عام

بر آفاق گر سر بسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تهیدستی آزاده مرد — ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر — قبا داشتی هر دو روی آستر

یکی گفتش ای خسرو نیک روز ‌ ‌ ‌ قبایی ز دیبای چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است ‌ ‌ ‌ وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن می‌ستانم خراج ‌ ‌ ‌ که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو همچون زنان حله در تن کنم ‌ ‌ ‌ به مردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست ‌ ‌ ‌ ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزائن پر از بهر لشکر بود ‌ ‌ ‌ نه از بهر آذین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه ‌ ‌ ‌ ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستایی برد ‌ ‌ ‌ ملک باج و ده یک چرا می‌خورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج ‌ ‌ ‌ چه اقبال بینی در آن تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور ‌ ‌ ‌ برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درخت است اگر پروری ‌ ‌ ‌ به کام دل دوستان برخوری
به بی‌رحمی از بیخ و بارش مکن ‌ ‌ ‌ که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت ‌ ‌ ‌ که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی بیفتد ز پای ‌ ‌ ‌ حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن به نرمی دیار ‌ ‌ ‌ به پیکار خون از مسامی مبار

به مردی که ملک سراسر زمین | نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت | به سرچشمه‌ای بر به سنگی نوشت

برین چشمه چون ما بسی دم زدند | برفتند چون چشم بر هم زدند

گرفتیم عالم به مردی و زور | ولیکن نبردیم با خود به گور

چو بر دشمنی باشدت دسترس | مرنجانش کو را همین غصه بس

عدو زنده سرگشته پیرامنت | به از خون او کشته در گردنت

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار | ز لشکر جدا ماند روز شکار

دوان آمدش گله‌بانی به پیش | شهنشه برآورد تیشان ز کیش

بپیرا از دشمنان دار پاک | که در خانه باشد گل از خار پاک

برآورد چوپان به دل خروش | که دشمن نیم در هلاکم مکوش

من آنم که اسبان شه پرورم | به خدمت درین مرغزار آورم

ملک را دل رفته آمد به جای | بخندید و گفت ای نکوهیده رای

ترا یاوری کرد فرخ سروش | وگرنه زه آورده بودم به گوش

نگهبان مرسی بخندید و گفت — نصیحت ز یاران نشاید نهفت

نه تدبیر محمود و رای نکوست — که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنان است در مهتری شرط زیست — که هر کهتری را بدانی که کیست

مرا بارها در حضر دیده — ز حال و چرا آگاه پرسیده

کنونت که بهر آمدم پیش باز — نمیدانیم از بداندیش باز

توانم من ای نامور شهریار — که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گله بانی بعقل ست و رای — تو هم گله خویش باری بپای

در آن مملکت از خلل غم بود — که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی ناله دادخواه — بکیوان برت کله خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش — اگر دادخواهی برآرد خروش

که نالد ز ظالم که در دور تست — که هر جور کو می‌کند جور تست

نه سگ دامن کاروانی درید — که دهقان نادان که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغت بدست است فتحی بکن

بگوی آنچه دانی که حق گفته به — نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی	طمع بگسل و هر چه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردنکشی در عراق	که می‌گفت مسکینی از زیر طاق

تو هم بر دری هستی امیدوار	پس امید بر درنشینان برآر

دل دردمندان برآور ز بند	که هرگز نباشد دلت دردمند

پریشانی خاطر دادخواه	براندازد از مملکت پادشاه

تو خفته خنک در حرم نیمروز	غریب از برون گو بگرما بسوز

ستاننده داد آن کس خداست	که نتواند از پادشه داد خواست

حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز	حکایت کند ز ابن عبدالعزیز

که بودش نگینی بر انگشتری	فرو مانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز	دری بود در روشنائی چو روز

قضا را درآمد یکی خشک سال	که شد بدر سیمای مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید	خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسی زهر در کام خلق	کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بفرمود بفروختندش بسیم — که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک هفته نقدش بتاراج داد — بدرویش و مسکین و محتاج داد
بریدند بروی ملامت کنان — که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که می‌گفت باران دمع — بعارض فرو میدویدش چو شمع
که زشتست پیرایه بر شهریار — دل شهری از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بی نگین — نشاید دل خلقی اندوهگین
خنک آنکه آسایش مرد و زن — گزیند بر آسایش خویشتن
نکردند رغبت هنرپروران — بشادی خویش از غم دیگران
اگر خوش بخسپد ملک بر سریر — نپندارم آسوده خسپد فقیر
وگر زنده دارد شب دیرباز — بخسپند مردم بآرام و ناز
بحمدالله این سیرت و راه راست — اتابک ابوبکر بن سعد راست

حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست — که چون تکله بر تخت زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس — سبق برد اگر خود همین بود و بس
چنین گفت یکبار با صاحبدلی — که عمرم بسر رفت بی حاصلی

چو هی بگذرد ملک و جاه و سریر
نبرد از جهان دولت الا فقیر

بخواهم بگنج عبادت نشست
که دریابم این پنج روزی که هست

چو بشنید دانای روشن نفس
به تندی برآشفت کای شاه بس

طریقت بجز خدمت خلق نیست
به تسبیح و سجاده و دلق نیست

تو بر تخت سلطانی خویش باش
به اخلاق پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میان بسته دار
ز طامات و دعوی زبان بسته دار

قدم باید اندر طریقت نه دم
که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند
چنین خرقه زیر قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم
بر نیک مردی ز اهل علوم

که پایابم از دست دشمن نماند
جز این قلعه و شهر با من نماند

بسی جهد کردم که فرزند من
پس از من بود سرور انجمن

کنون دشمن بدگهر دست یافت
سر دست مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم
که از غم بفرسود جان در تنم

برآشفت دانا که ای [illegible]
به عقل و همت [illegible]

ولایت چه باشد تو خویش خود [illegible]
ترا این قدر تا بماند بس است [illegible]
اگر هوشمندست اگر بی خرد [illegible]
نیرزد جهان داشتن [illegible]
تو تدبیر خود کن کزان بگذرد [illegible]
بدین چرخ وزده اقامت مناز [illegible]
کرا والی از چرخ دوران [illegible]
که و تخت و تاجش نماند زوال [illegible]
کرا جاودان ماندن امید نیست [illegible]
کرا سیم و زر ماند و گنج و مال [illegible]
وزان کس که خیری بماند [illegible]
بزرگی کن و نام نیکو [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

یکی باز بین خائن و شرمسار
بپوشد همی مردِ ناکرده کار

مهل تا بدندان بُرد پشتِ دست
تنوری چنین گرم و نان در نبست

بدانی گه غله برداشتن
که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدا دوستے را قضا شام
گرفت از جهان کنج غارے مقام

بصبرش دران کنج تاریک جای
بگنج قناعت فرو رفته پای

بزرگان نهادند سر بر درش
که در می نیامد بدر با سرش

تمنا کند عارف پاکباز
بدریوزه از خویشتن ترک آز

چو هر ساعتش نفس گوید بده
بخواری بگرداندش ده بده

دران مرز کین پیر هشیار بود
یکے مرزبانِ ستمکار بود

که هر ناتوان را که دریافتی
بسرپنجگی پنجه برتافتی

جهان سوز بی رحمت خیره کش
ز تلخیش روی جهانی ترش

گروهی برفتند ازان ظلم و عار
ببردند نامش ببد در دیار

گروهی بماندند مسکین و ریش
پس چرخ نفرین گرفتند پیش

ید ظلم جائیکه گردد دراز
نبینی لب مردم از خنده باز

به بیداربخت آمدی گاه گاه — خدادوست در وی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت — بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست — ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسی — چنان باش با من که با هر کسی
شنید این سخن عابد هوشیار — برآشفت و گفت ای ملک هوشدار
وجودت پریشانی خلق ازوست — ندارم پریشانی خلق دوست
تو با دوستداران من دشمنی — نپندارمت دوستدار منی
گر افتد همی دوستی با منت — مگر آن که دارد خدا دشمنت
خدادوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل — که شهری بخسپند ازو تنگدل
الا گر خرد داری و عقل و هوش — بفضل و ترحم میان بند و گوش

گفتار

دلا زورمندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان
سرپنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد برآیی بهیچ

مگر گفتمت پاس مردم زجای | که عاجز شوی گر درآیی ز پای
دل دوستان جمع بهتر که گنج | خزینه تهی به که مردم به رنج
مپرداز از در پای کار کسی | که افتند در پایش افتد بسی
تحمل کن ای ناتوان از قوی | که روزی توانا تر از وی شوی
به همت برآر از ستیزنده شور | که بازوی همت به از دست زور
لب خشک مظلوم را گو بخند | که دندان ظالم بخواهند کند
به بانگ دهل خواجه بیدار گشت | چه داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بار خویش | نسوزد دلش بر خر پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی | چو افتاده بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکی سرگذشت | که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق | که یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل | که لب تر نکردند زرع و نخیل
[illegible]
[illegible]

چو درویش بی برگ دیدم درخت / قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه در کوه سبزی نه در باغ شخ / ملخ بوستان خورده مردم ملخ
در آن حال پیش آمدم دوستی / از او مانده بر استخوان پوستی
وگر چه به مکنت قوی حال بود / خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی / چه درماندگی پیشت آمد بگوی
بغرید بر من که عقلت کجاست / چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نبینی که سختی به غایت رسید / مشقت به حد نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان / نه بر می رود دود فریاد خوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست / کشد زهر جایی که تریاک نیست
گر از نیستی دیگری شد هلاک / ترا هست بط را ز طوفان چه باک
نگه کرد رنجیده در من فقیه / نگه کردن عالم اندر سفیه
که مرد ار چه بر ساحل است ای رفیق / نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوایی نیم روی زرد / غم بینوایان رخم زرد کرد
نخواهم که بیند خردمند ریش / نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش
بحمدالله ار چه ز ریش ایمنم / چو ریشی ببینم بلرزد تنم

منعّم بود عیش آن تندرست — که باشد به پهلوی بیمار سست
چو بینم که درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمه زهرست و درد
یکی را بزندان بری دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبی دود خلق آتشی بر فروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندران خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود
جهان دیده گفتش ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شهری بسوزد بنار — وگرچه سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون میخورد — چو بیند که درویش خون میخورد
مگو تندرستست رنجوردار — که می پیچد از غصه رنجور زار
تنکدل چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان از پس اند
دل پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است
همینت بسندست اگر بشنوی — اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار

خبر داری از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم
نه آن شوکت و پادشایی بماند — نه آن ظلم بر روستایی بماند
خطا بین که بر دست ظالم برفت — جهان ماند و او با مظالم برفت
خنک روز محشر تن دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومی که نیکی پسندد خدای — دهد خسرو عادل نیک رای
چو خواهد که ویران شود عالمی — کند ملک در پنجهٔ ظالمی
سگالند از نیک مردان حذر — که خشم خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس — که زایل شود نعمت ناسپاس
نه خود را نهد در کتاب مجید — که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال — بمالی و ملکی رسی بی زوال
وگر جور در پادشایی کنی — پس از پادشاهی گدایی کنی
حرامست بر پادشه خواب خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله — که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شبان نیست گرگست و فریاد ازو

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد | که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست | نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر | برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن | نکوروی و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت | طلبکار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد | به هر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند | به پیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد | به جان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلانیدش از دست امل | وفاتش فرو بست دست عمل
دو بخش آن مملکت بر دو شاه | که بی حد بود گنج و بی مر سپاه
به حکم نظر در به افتاد خویش | گرفتند هر یک یکی راه پیش
یکی عدل تا نام نیکو برد | یکی ظلم تا مال گرد آورد
یکی عاطفت سیرت خویش کرد | درم داد و تیمار درویش کرد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت | شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزائن تهی کرد و پر کرد جیش
چنان کز خلایق بهنگام عیش

بگردون شدی بانگ شادی چو رعد
چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدیو خردمند فرخ نهاد
که شاخ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودکی نامجوی
پسندیده پی بود و فرخنده خوی

ملازم بدلداری خاص و عام
ثناگوی حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتی دلیر
که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد بر ایام او بر دلی
نگویم که خاری که برگ گلی

سر آمد بتایید ملک از سران
نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج
بیفزود بر مرد دهقان خراج

طمع کرد در مال بازارگان
بلا ریخت بر جان بیچارگان

نگویم که بدخواه درویش بود
حقیقت که او دشمن خویش بود

بامید بیشی نداد و نخورد
خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی
پراگنده شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگانان خبر
که ظلم است در بوم آن بی هنر

بریدند از آنجا خرید و فروخت
زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت — بنا کام دشمن بر او دست یافت
ستیز فلک بیخ و بارش بکند — سم اسپ دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت — خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بے صفا — که باشد دعاے بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کاف کن — نکرد آنچه نیکانش گفتند کن
چه گفتند نیکان بدان نیک مرد — تو بر خور که بیدادگر برنخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سست — که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکے بر سر شاخ و بن می برید — خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد می کند — نه با من که با نفس خود می کند
نصیحت بجاست اگر بشنوی — ضعیفان میفگن بکتف قوی
که فردا بداور برد خسروے — گداے که پیشت نیرزد جوے
چو خواهی که فردا بوے مهترے — مکن دشمن خویشتن کهترے
که چون بگذرد بر تو این سلطنت — بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار — که گر بفگنندت شوی شرمسار

گذشتت در چشم آزادگان — بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان بروشندل نیکبخت — بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنباله راستان کج مرو — وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیت اوقات درویشان راضی

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست — که ایمن تر از ملک درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند — حق این است و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانی خورد — ملک هم بقدر جهانی خورد
گدا را چو حاصل شود نان شام — چنان خوش بخسبد که سلطان شام
غم و شادمانی بسر می رود — بمرگ این دو از سر بدر می رود
چه آن را که بر سر نهادند تاج — چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست — وگر تنگدستی بزندان درست
دران دم کاجل بر سر هر دو تاخت — نمی شاید از یکدگر شان شناخت

حکایت

شنیدم که یکبار در حله — سخن گفت با عابدی کله

که من قصه فرماندهی داشتم | بسر بر کلاه مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق | گرفتم ببازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم | که ناگه بخوردند کرمان سرم
بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش | که از مردگان پندت آید بگوش

در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش | نورزد کسی بد که نیک آیدش
شر انگیز هم در سر شر رود | چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست | چنین جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار شایسته خوی | که نفعست در آهن و سنگ و روی
چنین آدمی مرده به ننگ را | که بر وی فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمی زاده از دد به است | که دد ز آدمی زادهٔ بد به است
به است از دد انسان صاحب خرد | نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب | کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بی راه رو | پیاده برد زو به رفتن گرو

کسی دانه نیکمردی نکاشت | کزو خرمن کام دل برنداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش | که بدمرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گریزی به چاهی در افتاده بود | که از هول او شیر نر ماده بود
بداندیش مردم بجز بد ندید | بیفتاد و عاجزتر از خود ندید
همه شب ز فریاد و زاری نخفت | یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت
تو هرگز رسیدی بفریاد کس | که می خواهی امروز فریادرس
همه تخم نیکو و می کاشتی | ببین لاجرم بر که برداشتی
که بر جان ریشت نهد مرهمی | که دلها ز ریشت بنالد همی
تو ما را همی چاه کندی براه | بسر لاجرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پی خاص و عام | یکی نیک محضر دگر زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق | دگر تا بگردن درافتند خلق
اگر بد کنی چشم نیکی مدار | که هرگز نیارد گز انگور بار
نپندارم ای در خزان کشته جو | که گندم ستانی بوقت درو
درخت زقوم ار بجان پروری | مپندار هرگز کزو بر خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار　　چه تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکی نیک مرد　　که اکرام حجاج یوسف نکرد
بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز　　که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفاجوی را　　بپرخاش در هم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای　　عجب داشت سنگین دل تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست　　بپرسید کاین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار　　که طفلان بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدان پاک　　که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار　　یکی دست ازین پیر دهقان بدار
که خلقی بدو روی دارند و پشت　　روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن　　ز خردان اطفالش اندیشه کن
مگر دشمن خاندان خودی　　که بر خاندانها پسندی بدی
بپندار و دلها بداغ تو ریش　　که روز پسین آیدت نیز پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس　　ز دود دل صبحگاهش بترس

نترسی که پاک اندرونے شبے　　برآرد ز سوزِ جگر یاربے
بسو داچناں بروے افشاند دست　　که حجاج را دستِ حجت ببست
نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید　　برِ پاک ناید ز تخمِ پلید
مدر پردهٔ کس بهنگامِ جنگ　　که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیرمرداں درشت　　چو با کودکاں برنیائی بمشت
شنیدم که نشنید و خونش بریخت　　ز فرمانِ داور که داند گریخت
بزرگے دراں فکرت آں شب بخفت　　بخواب اندرش دید و پرسید و گفت
دمے بیش بر من سیاست نراند　　عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکے پند می داد فرزند را　　نگه دار پندِ خردمند را
مکن جور بر خردکاں اے پسر　　که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی اے کودکِ کم خرد　　که روزے پلنگیت برهم درد
بخردی درم زورِ سرپنجه بود　　دلِ زیردستاں ز من رنجه بود
بخوردم یکے مشتِ زورآوراں　　نکردم دگر زور بر لاغراں

گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم — حرام است بر چشم سالار قوم
غم زیردستان بخور زینهار — بترس از زبردستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض — چو داروی تلخ است دفع مرض

حکایت درین معنی

یکی را حکایت کنند از ملوک — که بیماری رشته کردش چو دوک
چنانش در انداخت ضعف جسد — که می برد بر زیردستان حسد
که شاه ارچه بر عرصه نام آورست — چو ضعف آمد از بیدقی کمترست
ندیمی زمین ملک بوسه داد — که ملک خداوند جاوید باد
درین شهر مردی مبارک دمست — که از پارسایان چنو کم است
نبردند پیشش مهمات کس — که مقصود حاصل نشد در نفس
بخوانش تا بخواند دعایی برین — که رحمت رسد ز آسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خدم — بخواندند پیر مبارک قدم
بگفتا دعایی کن ای هوشمند — که در رشته چون سوزنم پای بند

شنید این سخن پیرِ خرم سرشت　　بتندی برآورد بانگ درشت
که حق مهربانست بر دادگر　　ببخشای و بخشایشِ حق نگر
دعای منت کی شود سودمند　　اسیرانِ مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی　　کجا بینی از دولت آسایشی
ببایدت عذرِ خطا خواستن　　پس از شیخ صالح دعا خواستن
کجا دست گیرد دعای ویت　　دعای ستمدیدگان در پیت
شنید این سخن شهریارِ عجم　　ز خشم و خجالت برآمد بهم
برنجید و پس با دلِ خویش گفت　　چه رنجم حق است اینکه درویش گفت
بفرمود تا هر که در بند بود　　بفرمانش آزاد کردند زود
جهاندیده بعد از دو رکعت نماز　　بداور برآورد دستِ نیاز
که ای بر فرازندهٔ آسمان　　بجنگش گرفتی بصلحش بمان
ولی همچنان بر دعا داشت دست　　که رنجور افتاد و بر پای جست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید　　چه طاوس چون رشته در پا ندید
بفرمود گنجینهٔ گوهرش　　فشاندند در پای و زر بر سرش
حق از بهرِ باطل نشاید نهفت　　ازان جمله دامن بیفشاند و گفت

مرو باسر رشته بارِ دگر   مبادا کہ دیگر کند رشتہ سر
چو بارے فتادی نگہدار پائے   کہ یک بارِ دیگر بلغزد ز جائے
زسعدی شنو کیں سخن راست است   نہ ہر بار سرے افتادہ برخاست است

گفتار

جہاں اے پسر ملک جاوید نیست   ز دنیا وفاداری امید نیست
نہ بر باد رفتے سحرگاہ و شام   سریرِ سلیماں علیہ السلام
بآخر ندیدی کہ بر باد رفت   خنک آنکہ با دانش و داد رفت
کسے زیں میاں گوئے دولت ربود   کہ دربندِ آسائشِ خلق بود
بکار آمد آنہا کہ برداشتند   نہ گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم کہ در مصر میرِ اجل   سپہ تاخت بر روزگارش اجل
جمالش برفت از رخِ دلفروز   چو خور زرد شد بس نماند ز روز
گزیدند فرزانگاں دست فوت   کہ در طب ندیدند داروے موت
ہمہ تخت و ملکے پذیرد زوال   بجز ملکِ فرماندہِ لایزال
چو نزدیک شد روزِ عمرش بشب   شنیدند می گفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود — چو حاصل همین بود چیزی نبود
جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش
پسندیده رایی که بخشید و خورد — جهان از پی خویشتن گرد کرد
درین کوش تا با تو ماند مقیم — که هرچه از تو ماند دریغست و بیم
کند خواجه بر بستر جان‌گداز — یکی دست کوتاه و دیگر دراز
در آن دم ترا می‌نماید بدست — که دهشت زبانش ز گفتن ببست
که دستی بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز
کنونت که دستست خاری بکن — دگر کی برآری تو دست از کفن
بتابد بسی ماه و پروین و هور — که سر بر نداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعه‌ای سخت داشت — که گردن بالوند بر می‌فراشت
نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ
چنان نادر افتاده در روضه‌ای — که بر لاجوردی طبق بیضه‌ای
شنیدم که مردی مبارک حضور — بنزدیک شاه آمد از راه دور
حقایق‌شناسی جهاندیده‌ای — هنرمندی آفاق گردیده‌ای

بخندید کین قلعه خرم است — ولیکن نپندارمش محکم است
نه پیش از تو گردنکشان داشتند — دمے چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهانِ دیگر برند — درختِ امیدِ ترا برخورند
ز دورانِ ملکِ پدر یاد کن — دل از بندِ اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجے نشاند — که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس — امیدش بفضلِ خدا ماند و بس
بر مردِ هشیار دنیا خس است — که هر مدتے جاے دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریده در عجم — بکسری که اے وارثِ ملکِ جم
اگر ملک بر جم بماندے و بخت — ترا کے میسر شدے تاج و تخت
اگر گنجِ قارون بدست آوری — نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد — پسر تاجِ شاهی بسر برنهاد
بتربت سپردندش از تاج و گاه — نه جاے نشستن بُد آماجگاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار — چو دیدش پسر روزِ دیگر سوار

زہے ملک و دوران سر در نشیب — پدر رفت و پائے پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار — سبک سیر بدعہد ناپایدار
چو دیرینہ روزے سرآورد عہد — جوان دولتے سر برآرد ز مہد
منہ بر جہان دل کہ بیگانہ ایست — چو مطرب کہ ہر روز در خانہ ایست
نکوئی کن امسال چون دہ تراست — کہ سالِ دگر دیگرے دہ خداست

حکایت

بزرگے جفا پیشہ در حدِ غور — گرفتے خرِ روستائی بزور
خران زیرِ بارِ گران در علف — بہ روزے دو مسکین شدندے تلف
چو منعم کند سفلہ را روزگار — نہد بر دلِ تنگِ درویش بار
چو بامِ بلندش بود خود پرست — کند بول و خاشاک بر بامِ پست
شنیدم کہ بارے بعزمِ شکار — برون رفت بیدادگر شہریار
پیاپے بدنبالِ صیدے براند — شبش درگرفت از حشم دور ماند
بہ تنہا ندانست روے و رہے — بیندخت ناکام شب در دہے
خرے دید پوئندہ کارگر — توانا و زورآور و باربر
یکے مرد کرد استخوانے بدست — چنان میزدش کاستخوان می شکست

شهنشه برآشفت و گفت ای جوان ‌ ‌ ز حد رفت جورت برون بی زبان
چو زور آوری خود نمائی مکن ‌ ‌ برافتاده زور آزمائی مکن
پسندش نیامد مر این قول ‌ ‌ یکی بانگ بر پادشه زد بهول
که بیهوده مگرفتم این کار پیش ‌ ‌ برو چون ندانی پس کار خویش
بسا کس که پیش تو معذور نیست ‌ ‌ چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملک را درشت آمد از وی خطاب ‌ ‌ بگفتا بیا تا چه بینی جواب
که پندارم از عقل بیگانهٔ ‌ ‌ ز مستی همانا که دیوانهٔ
بخندید کای ترک نادان مجوش ‌ ‌ مگر حال خضرت نیامد بگوش
نه دیوانه خواند کس او را نه مست ‌ ‌ چرا کشتی ناتوانان شکست
جهان جوی گفت ای ستمگار مرد ‌ ‌ چه دانی که خضر آن را سبب چه کرد
در آن بحر مردی جفاپیشه بود ‌ ‌ که دلها از و بحر اندیشه بود
چرا تو ز کردار او پر خروش ‌ ‌ جهانی ز دستش چو دریا بجوش
پس آن راز بهر مصالح شکست ‌ ‌ که سالار ظالم نگیرد بدست
شکسته متاعی که در حیز است ‌ ‌ ازان به که در دست دشمن درست
بخندید دهقان روشن ضمیر ‌ ‌ که این حق بدست من است ای امیر

نه از جهل می‌بشکنم پای خر / که از جور سلطان بیدادگر

خر این جا بگو لنگ و تیمارکش / از آن به که پیش ملک بارکش

تو آن را نگویی که گیتی گرفت / که چون تا ابد نام زشتی گرفت

تفو بر چنان ملک و دولت که راند / که شنعت بر او تا قیامت بماند

ستمگر جفا بر تن خویش کرد / نه بر زیردستان درویش کرد

که فردا در آن محفل نام و ننگ / بگیرد گریبان و ریشش به چنگ

نهد بار او زار بر گردنش / تبار و سر از عار بر گردنش

گرفتم که خر بارش اکنون کشد / در آن روز بار خران چون کشد

گر انصاف پرسی بد اختر کس است / که در راحتش رنج دیگر کس است

همین پنج روزش تنعم بود / که شادیش در رنج مردم بود

اگر بر نخیزد بر آن مرده دل / که خیزد از و مردم آزرده دل

شه این جمله بشنید و چیزی نگفت / ببست اسپ و سر بر نمد زین بخفت

همه شب ز بیداری اختر شمرد / ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آواز مرغ سحر گوش کرد / پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب بسی تاختند / سحرگه پی اسپ بشناختند

بر آن عرصه بر اسپ دیدند شاه ‖ پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین ‖ چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند ‖ بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شور طرب در نهاد آمدش ‖ ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود و جستند و بستند سخت ‖ بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیر تیز ‖ ندانست بیچاره راه گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش ‖ بگفت آنچه گر دیده در خاطرش
نه بینی که چون کارد بر سر بود ‖ قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت ‖ بناباکی او تیر ترکش بریخت
سر ناامیدی برآورد و گفت ‖ شب گور در ده محال ست خفت
نه تنها همی یابی که در دوریست ‖ همه عالم آوازهٔ جور تست
نه من کردم از دست جورت نفیر ‖ که خلقی ز خلقی یکی کشته گیر
عجب کز منت بر دل آمد درشت ‖ بکش گر توانی همه خلق کشت
وگر سخت آمد نکوهش ز من ‖ بانصاف بیخ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است ‖ نه بیچاره بیگنه کشتن است

چو بیداد کردی توقع مدار　　که نامت به نیکی رود در دیار
ندانم که چون خسپدت دیدگان　　نخفته ز دستت ستم دیدگان
بدان کی ستوده شود پادشاه　　که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سر انجمن　　پس چرخه نفرین کنان پیرزن
گرفت این سخن شاه ظالم بگوش　　ز سرمستی غفلت آمد بهوش
وزان ره که طالع نمودش بهی　　دهی را ببخشید فرمان دهی
بیاموزی از عاقلان عقل و خوی　　نه چندانکه از جاهل عیب جوی
ز دشمن شنو سیرت خود که دوست　　هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نه یار تواند　　ملامت کنان دوستدار تواند
ز ترشروی بهتر کند سرزنش　　که یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست　　وگر عاقلی یک اشارت بس است

حکایت

شنیدم که از نیک مردی فقیر　　دل آزرده شد پادشاهی کبیر
مگر بر زبانش حقی رفته بود　　ز گردن کشی بر وی آشفته بود
بزندان فرستادش از بارگاه　　که زور آزمایست بازوی شاه

زیاران یکی گفتش اندر نهفت — مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است — ز زندان نترسم که یک ساعت است

همان دم که در خفیه این راز رفت — حکایت بگوش ملک باز رفت

بخندید کو ظن بیهوده برد — نداند که خواهد درین حبس مرد

غلامی بدرویش برد این پیام — بگفتا بخسرو بگو ای غلام

که دنیا همین ساعتی بیش نیست — غم و خرمی پیش درویش نیست

نه گر دستگیری کنی خرمم — نه گر سر بری بر دل آید غمم

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج — مرا گر عیال است و حرمان و رنج

بدروازهٔ مرگ چون در شویم — بیک هفته با هم برابر شویم

منه دل برین دولت پنج روز — تن خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند — به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت بتحسین کنند — چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید بر رسم بد آیین نهاد — که گویند لعنت بر آن کین نهاد

وگر سر برآید خداوند زور — نه زیرش کند عاقبت خاک گور

بفرمود دلتنگ روی از جفا — که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مردِ حقایق شناس | ازین بیش کہ گفتی ندارم ہراس
من از بی زبانی ندارم غمی | کہ دانم کہ ناگفتہ داند ہمی
اگر بینوائی برم ور ستم | گرم عاقبت خیر باشد چہ غم
عروسی بود نوبتِ ماتمت | گرت نیک روزی بود خاتمت

حکایت

یکے مشت زن بخت روزی نداشت | نہ اسبابِ شامش مہیا نہ چاشت
ز جورِ شکم گل کشیدے بہ پشت | کہ روزی محال ست خوردن بہ مشت
مدام از پریشانیِ روزگار | دلش تنگ آلودہ تن سوگوار
گہش جنگ با عالمِ خیرہ کش | گہ از بختِ شوریدہ رویش ترش
گہ از دیدن عیشِ شیرین خلق | فرو می شدے آبِ تلخش بحلق
گہ از کارِ آشفتہ بگریستے | کہ کس دید ازین صعب تر زیستے

کسان شہد نوشند و مرغ و برہ | مرا روے نان مے نہ بیند ترہ
گر انصاف پرسی نہ نیکوست این | برہنہ من و گربہ را پوستین
دریغ ار فلک شیوہ ساختے | کہ گنجے بدستِ من انداختے
مگر روزگارے ہوس راندمے | زخود گردِ محنت بیفشاندمے

شنیدم که روزی زمینی بکافت — عظام زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهای دندان فرو ریخته
دهان بی زبان پند میگفت و راز — که ای خواجه با بی مرادی بساز
نه این ست حالِ دهن زیر گل — شکر خورده انگار یا خونِ دل
غم از گردشِ روزگاران مدار — که بی ما بگردد بسی روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که ای نفسِ بی رای و تدبیر و هش — بکش بارِ تیمار خود را مکش
اگر بنده بار بر سر برد — وگر سر باوجِ فلک بر برد
در آن دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند ولیک — جزای عمل ماند و نامِ نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بودست و بعد از تو هم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفاگستری — که فرماندهی داشت بر کشوری

در ایام او روز مردم چو شام | شب از بیم او خواب مردم حرام
همه روز نیکان از او در بلا | بشب دست پاکان از او بر دعا
گروهی بر شیخ آن روزگار | ز دست ستمگر گرستند زار
که ای پیر دانای فرخنده رای | بگو این جوان را بترس از خدای
بگفتا دریغ آیدم نام دوست | که هر کس نه درخورد پیغام اوست
کسی را که بینی ز حق برکران | منه با وی ای خواجه حق در میان
حقت گفتم ای خسرو نیک رای | توان گفت حق پیش مرد خدای
بر مرد نادان نریزم علوم | که ضایع کنم تخم در شوره بوم
چو در وی نگیرد عدو داندم | برنجد بجان و برنجاندم
ترا عادت ای پادشه حق روست | دل مرد حق گوی از اینجا قویست
نگین خصلتی دارد ای نیکبخت | که در موم گیرد نه در سنگ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان | برنجد که دزد است و من پاسبان
تو هم پاسبانی بانصاف و داد | که حفظ خدا پاسبان تو باد
ترا نیست منت ز روی قیاس | خداوند را فضل و منت سپاس
که در کار خیرت بخدمت بداشت | نه چون دیگرانت معطل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند ولی گوی بخشش نه هر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بهشت خدا در تو خوی بهشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد قدم ثابت و پایه مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار

همی تا برآید بتدبیر کار مدارای دشمن به از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست بنعمت بباید در فتنه بست
گر اندیشه داری ز دشمن گزند بتعویذ احسان زبانش ببند
عدو را بجای خسک زر بریز که احسان کند کند دندان تیز
بتدبیر شاید جهان خورد و بوس چو دستی نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم درآید به بند که اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست پس او را مدارا چنان کن که دوست
حذر کن ز پیکار کمتر کسی که از قطره سیلاب دیدم بسی
مزن تا توانی بر ابرو گره که دشمن اگرچه زبون دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش که بس کس بود دشمن از دوست بیش

مزن با سپاهی ز خود بیشتر	که نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد	نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر جنگ	بنزدیک من صلح بهتر که جنگ
چو دست از همه حیلتی در گسست	حلال است بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ	وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وی ببندد در کارزار	ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب	نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست	که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گویی به لطف و خوشی	فزون گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آمد بعجز از درت	بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن	ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد	که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد رویین ز پای	جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر	چه دانی کز آنان که باشد ظفر
چو بینی که لشکر ز هم دست داد	بتنها مده جان شیرین بباد

اگر بر کناری به رفتن بکوش — وگر در میانی لباس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد بهیبت بدرد زمین
چو خواهی بریدن به شب راهها — حذر کن نخست از کمین گاهها
میانِ دو لشکر چو یک روزه راند — سر پنجهٔ زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفکن علم — که بازش نیاید جراحت بهم
بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت به زوبین و تیغ
به دنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشتِ شاه
سپه را نگهبانیِ شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار

دلاور که باری تهور نمود — بباید به مقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یأجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار — که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردان جنگی ببوس / نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد ببرگ / چرا دل نهد روز هیجا بمرگ

نواحی ملک از کف بدسگال / بلشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بود بر عدو دست چیر / که لشکر دل آسوده باشند و سیر

بهای سر خویشتن می خورد / نه انصاف باشد که سختی برد

چو دارند گنج از سپاهی دریغ / دریغ آیدش دست بردن بتیغ

چه مردی کند در صف کارزار / چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار

به پیکار دشمن دلیران فرست / هزبران بناورد شیران فرست

برای جهاندیدگان کار کن / که صید آزمودست گرگ کهن

مترس از جوانان شمشیر زن / حذر کن ز پیران بسیار فن

جوانان پیل افگن شیر گیر / ندانند دستان روباه پیر

خردمند باشد جهاندیده مرد / که بسیار گرم آزمودست و سرد

جوانان شائسته و بخت ور / ز گفتار پیران نپیچند سر

گرت مملکت باید آراسته / مده کار معظم بنوخاسته

سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی
نتابد سگ صید رو از پلنگ — ز روبه رمد شیر نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخچیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد پرخاشجوی
بگرمابه پرورده عیش و ناز — برنجد چو بیند در جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشت زین — بود کش زند کودکی بر زمین
یکی را که دیدی تو در جنگ پشت — بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش — چو قربان پیکار بربست کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز — مرو آب مردان جنگی مریز
سواری که بنمود در جنگ پشت — نه خود را که نام آوران را بکشت
شجاعت نیاید مگر زان دو یار — که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس همسفره و همزبان — بکوشند در قلب هیجا بجان
که ننگ آیدش رفتن از پیش تیر — برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار — هزیمت ز میدان غنیمت شمار

گفتار

دو تن پرور ای شاه کهتر نواز — یکی اهل بازو دوم اهل راز
ز نام آوران گوی دولت برند — که دانا و شمشیر زن پرورند
هر آن کو قلم را نورزید و تیغ — بر او گر بمیرد مگو ای دریغ
قلم زن نگهدار و شمشیر زن — نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردیست دشمن در اسباب جنگ — تو مدهوش ساقی و آواز چنگ
بسا اهل دولت به بازی نشست — که دولت برفتش به بازی ز دست

گفتار

نگویم ز جنگ بد اندیش ترس — در آوازهٔ صلح از او بیش ترس
بسا کس به روز آیت صلح خواند — چو شب شد سپه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند مرد اوژنان — که بستر بود خوابگاه زنان
بباید نهان جنگ را ساختن — که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کارآگه است — یزک سد رویین لشکرگه است

گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست — نه فرزانگی باشد ایمن نشست

که گر هر دو با هم سگالند راز … شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را به نیرنگ مشغول دار … دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز … به شمشیر تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش … که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف … تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند بر هم گزند … برآساید اندر میان گوسفند
چو دشمن به دشمن شود مشتغل … تو با دوست بنشین به آرام دل

گفتار اندر ملاطفت دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی … نگه دار پنهان ره آشتی
که لشکرکشان مغفر شکاف … نهان صلح جستند و پیدا مصاف
دل مرد میدان نهانی بجوی … که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالاری از دشمن افتد به چنگ … به کشتن درش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سروری … بماند گرفتار در چنبری
دگر کشتی این بندی ریش را … نبینی دگر بندی خویش را
نترسد که دورانش بندی کند … که بر بندیان زورمندی کند

کسی بندیان را بود دستگیر   که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خط سروری   چو نیکش بداری نهد دیگری
وگر خفیه ده دل بدست آوری   از آن به که صد ره شبیخون بری

گفتار اندر حذر کردن از دشمنی که در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار   ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش   چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بد اندیش را لفظ شیرین مبین   که ممکن بود زهر در انگبین
کسی جان از آسیب دشمن ببرد   که مر دوستان را بدشمن شمرد
نگهدارد آن شوخ در کیسه دُر   که بیند همه خلق را کیسه بُر
سپاهی که عاصی شود از امیر   ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالار خود را سپاس   ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد استوارش مدار   نگهبان پنهان برو برگمار
نو آموز را ریسمان کن دراز   نه بگسل که دیگر نبینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار   بگیری بزندانیانش سپار
که بندی چو دندان بخون در برد   ز حلقوم بیدادگر خون خورد

چو پرکنده‌ای از دست دشمن درآر   رعیت بسامان‌تر از وی بدار
که گر باز کوبد در کارزار   برآرند عام از دماغش دمار
وگر شهریان را رسانی گزند   در شهر بر روی دشمن مبند
مگو دشمن تیغ زن بر در است   که هم باز دشمن بشهر اندر است
بتدبیر جنگ بد اندیش کوش   مصالح ببندیش و نیت بپوش
منه در میان راز با هر کسی   که جاسوس همکاسه دیدم بسی
سکندر که با شرقیان حرب داشت   در خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد   چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست   بران رای و دانش بباید گریست
کرم کن نه پرخاش و کین آوری   که عالم بزیر نگین آوری
چو کاری برآید بلطف و خوشی   چه حاجت به تندی و گردن کشی
نخواهی که باشد دلت دردمند   دل دردمندان برآور ز بند
بیازو توانا نباشد سپاه   برو همت از ناتوانان بخواه
دعای ضعیفان امیدوار   ز بازوی مردی به آید بکار
هر آنکه استعانت بدرویش برد   اگر بر فریدون زد از پیش برد

انتخاب از شاهنامهٔ فردوسی

بر تخت نشستن کیومرث اول ملوک عجم و رشک بردن دیو اهرمن بر او

سخنگوی دهقان چه گوید نخست ・ که نام بزرگی به گیتی که جست
که بود آنکه دیهیم بر سر نهاد ・ ندارد کس از روزگاران بیاد
مگر کز پدر یاد دارد پسر ・ بگوید ترا یک بیک از پدر
که نام بزرگی که آورد پیش ・ کرا بود زان برتران پایه بیش
پژوهندهٔ نامهٔ باستان ・ که از پهلوانان زند داستان
چنین گفت کایین تخت و کلاه ・ کیومرث آورد و او بود شاه
چو آمد به برج حمل آفتاب ・ جهان گشت با فرّ و آیین و آب
بتابید زانسان ز برج بره ・ که گیتی جوان گشت زو یکسره
کیومرث شد بر جهان کدخدای ・ نخستین بکوه اندرون ساخت جای

سر تخت و بختش برآمد ز کوه — پلنگینه پوشید خود با گروه
ازو اندر آمد همی پرورش — که پوشیدنی نو بد و نو خورش
بگیتی درون سال سی شاه بود — بخوبی چو خورشید بر گاه بود
همی تافت از تخت شاهنشهی — چو ماه دو هفته ز سرو سهی
دد و دام و هر جانور کش بدید — ز گیتی بنزدیک او آرمید
دوتا می‌شدندی بر تخت اوی — از آن فره و برشده بخت اوی
برسم نماز آمدندیش پیش — از آن جایگه برگرفتند کیش
پسر بد مر او را یکی خوبروی — هنرمند و همچون پدر نامجوی
سیامک بدش نام و فرخنده بود — کیومرث را دل بدو زنده بود
ز گیتی بدیدار او شاد بود — که بس بارور شاخ بنیاد بود
بجانش بر از مهر گریان بدی — ز بیم جدائیش بریان بدی
چنین ست آیین و رسم جهان — پدر را بفرزند باشد توان
برآمد برین کار یک روزگار — فروزنده شد دولت شهریار
بگیتی نبودش کسی دشمنا — مگر در نهان ریمن آهرمنا
بدرشک اندر آهرمن بدسگال — همی رای زد تا بیاگند بال

یکی بچه بودش چو گرگ سترگ ‌ ‌ ‌ ‌ دلاور شده با سپاه و بزرگ
سپه کرد و نزدیک او راه جست ‌ ‌ ‌ ‌ همی تخت و دیهیم کی شاه جست
جهان شد بر آن دیو بچه سیاه ‌ ‌ ‌ ‌ ز بخت سیامک هم از بخت شاه
همی گفت با هر کسی راز خویش ‌ ‌ ‌ ‌ جهان کرد یکسر پر آواز خویش
کیومرث از این خود کی آگاه بود ‌ ‌ ‌ ‌ که تخت مهی را جز او شاه بود
یکایک بیامد خجسته سروش ‌ ‌ ‌ ‌ بسان پری پلنگینه پوش
بگفتش بر از این سخن در بدر ‌ ‌ ‌ ‌ که دشمن چه سازد همی با پسر

رفتن سیامک بجنگ دیو و کشته شدن او

سخن چون بگوش سیامک رسید ‌ ‌ ‌ ‌ ز کردار بدخواه دیو پلید
دل شاه بچه برآمد بجوش ‌ ‌ ‌ ‌ سپاه انجمن کرد و بگشاد گوش
بپوشید تن را بچرم پلنگ ‌ ‌ ‌ ‌ که جوشن نبد آنگه آیین جنگ
پذیره شدش دیو را جنگجوی ‌ ‌ ‌ ‌ سپه را چو روی اندر آمد بروی
سیامک بیامد برهنه تنا ‌ ‌ ‌ ‌ برآویخت با پور آهرمنا
بزد چنگ وارونه دیو سیاه ‌ ‌ ‌ ‌ دوتا اندر آورد بالای شاه

فگند آن تن شاهزاده بخاک — بچنگال کردش کمرگاه چاک

سیامک بدست خود و دست دیو — تبه گشت و ماند انجمن بی خدیو

چو آگه شد از مرگ فرزند شاه — ز تیمار گیتی برو شد سیاه

فرود آمد از تخت ویله کنان — زنان بر سر و دست و بازو کنان

دو رخساره پر خون و دل سوگوار — دژم کرده بر خویشتن روزگار

خروشی برآمد ز لشکر بزار — کشیدند صف بر در شهریار

همه جامها کرده پیروزه رنگ — دو چشمان پر از خون و رخ باده رنگ

دد و مرغ و نخچیر گشته گروه — برفتند ویله کنان سوی کوه

برفتند با سوگواری و درد — ز درگاه کی شاه برخاست گرد

نشستند سالی چنین سوگوار — پیام آمد از داور کردگار

درود آوریدش خجسته سروش — کزین بیش مخروش و باز آر هوش

سپه ساز و برکش بفرمان من — برآور یکی گرد ازان انجمن

ازان بدکنش دیو روی زمین — بپرداز و پردخته کن دل ز کین

کی نامور سر سوی آسمان — برآورد و بد خواست بر بدگمان

بدان برترین نام یزدانش را — بخواند و بپالود مژگانش را

وزان پس بکین سیامک شتافت — شب و روز آرام و خفتن نیافت

رفتن هوشنگ و کیومرث بجنگ دیو سیاه و کشته شدن دیو و مردن کیومرث

سیامک خجسته یکی پور داشت — که نزد نیا جاه دستور داشت
گرانمایه را نام هوشنگ بود — تو گفتی همه هوش و فرهنگ بود
بنزد نیا یادگار پدر — نیا پروریده مر او را ببر
نیایش بجای پسر داشتی — جز او بر کسی چشم نگماشتی
چو بنهاد دل کینه و جنگ را — بخواند آن گرانمایه هوشنگ را
همه گفتنیها بدو باز گفت — همه رازها برگشاد از نهفت
که من لشکری کرد خواهم همی — خروشی برآورد خواهم همی
ترا بود باید همی پیش رو — که من رفتنی ام تو سالار نو
پری و پلنگ انجمن کرد و شیر — ز درندگان گرگ و ببر دلیر
بفرمان شاه جهان بد همه — سپاهی و وحشی و مرغ و رمه
سپاه دد و دام و مرغ و پری — سپهدار با کبر کند آوری

پس پشت لشکر کیومرث شاه — نبیره به پیش اندرون با سپاه
بیامد سیه دیو با ترس و باک — همی باسمان بر پراگنده خاک
ز هرّای درندگان چنگ دیو — شده سست بر خشم کیهان خدیو
بهم در فتادند هر دو گروه — شدند از دد و دام دیوان ستوه
بیازید هوشنگ چون شیر چنگ — جهان کرد بر دیو نستوه تنگ
کشیدش سراپای یکسر دوال — سپهبد برید آن سر بی‌همال
بپای اندر افگند و بسپرد خوار — دریده برو چرم و برگشته کار
چو آمد مر آن کینه را خواستار — سر آمد کیومرث را روزگار
برفت و جهان مرده‌ای ماند ازو — نگر تا کرا نزد او آبروی
جهان سربسر چون فسانه‌ست بس — نماند بد و نیک بر هیچ کس
جهان فریبنده را گرد کرد — ره سود بنمود و مایه نخورد

بر تخت نشستن هوشنگ و بر آوردن آهن از سنگ

جهاندار هوشنگ با رای و داد — بجای نیا تاج بر سر نهاد
بگشت از برش چرخ سالی چهل — پر از هوش مغز و پر از داد دل

چو بنشست بر جایگاه مهی — چنین گفت بر تخت شاهنشهی
که بر هفت کشور منم پادشا — بهر جای پیروز و فرمان روا
بفرمان یزدان پیروزگر — بداد و دهش تنگ بستم کمر
وزان پس جهان یکسر آباد کرد — همه روی گیتی پر از داد کرد
نخستین یکی گوهر آمد بچنگ — بدانش ز آهن جدا کرد سنگ
سرمایه کرد آهن آبگون — کزان سنگ خارا کشیدش برون
چو بشناخت آهنگری پیشه کرد — کجا زو تبر اره و تیشه کرد
چو این کرده شد چاره آب ساخت — ز دریا برآورد و هامون نواخت
بجوی اندرون آب را راه کرد — بفر کئی رنج کوتاه کرد
چو آگاه مردم بران بر فزود — پراگندن تخم و کشت و درود
بسیچید پس هر کسی نان خویش — بورزید و بشناخت سامان خویش
ازان پیش کین کارها شد بسیچ — نبد خوردنیها جز از میوه هیچ
همه کار مردم نبودی ببرگ — که پوشیدنی شان همه بود برگ
پرستیدن ایزدی بود پیش — نیا را همی بود آیین و کیش
بسنگ اندر آتش ازو شد پدید — کزو روشنی در جهان گسترید

بنیاد نهادن جشن سده

یکی روز شاه جهان سوی کوه — گذر کرد با چند کس هم گروه
پدید آمد از دور چیزی دراز — سیه رنگ و تیره تن و تیز تاز
دو چشم از بر سر چو دو چشمه خون — ز دود دهانش جهان تیره گون
نگه کرد هوشنگ با هوش و سنگ — گرفتش یکی سنگ و شد پیش جنگ
بزور کیانی بیازید دست — جهانسوز مار از جهانجوی جست
برآمد بسنگ گران سنگ خرد — همان و همین سنگ بشکست خرد
فروغی پدید آمد از هر دو سنگ — دل سنگ گشت از فروغ آذرنگ
نشد مار کشته ولیکن ز راز — پدید آمد آتش از آن سنگ باز
هر آنکس که بر سنگ آهن زدی — از و روشنائی پدید آمدی
جهاندار پیش جهان آفرین — نیایش همی کرد و خواند آفرین
که او را فروغی چنین هدیه داد — همین آتش آنگاه قبله نهاد
بگفتا فروغیست این ایزدی — پرستید باید اگر بخردی
شب آمد برافروخت آتش چو کوه — همان شاه در گرد او با گروه

یکی جشن کرد آن شب و باده خورد　　سده نام آن جشن فرخنده کرد
ز هوشنگ ماند این سده یادگار　　بسی باد چون او دگر شهریار
کز آباد کردن جهان شاد کرد　　جهانی به نیکی ازو یاد کرد
بدان ایزدی فرّ و جاه کیان　　ز نخچیر گور و گوزن ژیان
جدا کرد گاو و خر و گوسپند　　به ورز آورید آنچه بد سودمند
جهاندار هوشنگ با هوش گفت　　بدار بدیشان را جدا جفت جفت
بدیشان بورزید و زیشان خورید　　همی خویشتن باج را پرورید
ز پویندگان هر که مویش نکوست　　بکشت و ز ایشان برآهیخت پوست
چو سنجاب و قاقم چو روباه نرم　　چهارم سمورست کش موی گرم
بدینگونه از چرم پویندگان　　بپوشید بالای گویندگان
بکوشید و گسترد و خورد و سپرد　　برفت و جز از نام نیکی نبرد
چهل سال پاشادکامی و ناز　　بداد و دهش بود آن سرفراز
بسی رنج برد اندران روزگار　　بافسون و اندیشهٔ بی‌شمار
چو پیش آمدش روزگار بهی　　ازو مردری ماند تخت شهی
زمانه ندادش زمانی درنگ　　شد آن شاه هوشنگ با رای و سنگ

نپیوست خواهد جهان با تو مهر
نه نیز آشکارا نمایدت چهر

بر تخت نشستنِ طهمورث و پیدا کردن آئین رشتن و رام کردنِ جانوران

پسر بد مر او را یکی هوشمند
گرانمایه طهمورثِ دیوبند

بیامد بتختِ پدر بر نشست
بشاهی کمر بر میان بر ببست

همه موبدان را ز لشکر بخواند
بخوبی چه مایه سخنها براند

چنین گفت کامروز این تخت و گاه
مرا زیبد و تاج و گرز و کلاه

جهان از بدیها بشویم برای
پس آنگه کنم درگهی گرد پای

ز هر جای کوته کنم دستِ دیو
که من بود خواهم جهان را خدیو

هر آن چیز کاندر جهان سودمند
کنم آشکارا گشایم ز بند

پس از پشتِ میش و بره پشم و موی
برید و برشتن نهادند روی

بکوشش ازان کرد پوشش بجای
بگستردنی بد هم او رهنمای

ز پویندگان هر که بد تیز رو
خورش کردشان سبزه و کاه و جو

رمنده ددان را همه بنگرید
سیه گوش و یوز از میان برگزید

بچاره بیاوردش از دشت و کوه ‌‌ ببستند آمدند آنکه بد زان گروه
ز مرغان همان آنکه بد نیک ساز ‌‌ چو باز و چو شاهین گردن فراز
بیاورد و آموختنشان گرفت ‌‌ جهانی بدو مانده اندر شگفت
بفرمودشان تا نوازند گرم ‌‌ نخوانندشان جز به آواز نرم
چو این کرده شد ماکیان و خروس ‌‌ کجا بر خروشد گه زخم کوس
بیاورد و یکسر چنان چون سزید ‌‌ نهفته همه سودمندی گزید
چنین گفت کاین را نیایش کنید ‌‌ جهان آفرین را ستایش کنید
که او داد مان بر ددان دستگاه ‌‌ ستایش مر او را که بنمود راه
مر او را یکی پاک دستور بود ‌‌ که رایش ز کردار بد دور بود
خنیده به هر جای شیدسپ نام ‌‌ نزد جز به نیکی به هر جای گام
ز خوردن همه روز بربسته لب ‌‌ به پیش جهاندار بر پای شب
چنان بر دل هر کسی بود دوست ‌‌ نماز شب و روزه آیین اوست
سر مایه بد اختر شاه را ‌‌ وزو بند بد جان بدخواه را
همه راه نیکی نمودی به شاه ‌‌ همه راستی خواستی پایگاه
چنان شاه پالوده گشت از بدی ‌‌ که تابید ازو فره ایزدی

چو دستور باشد چنین کاردان — تو شد راهبر نیز بسیاردان
برفت اهرمن را بافسون ببست — چو بر تیز رو بارگی برنشست
زمان تا زمان زینش بر ساختی — همی گرد گیتیش برتاختی

بند کردن طهمورث دیوان و مُردنِ او

چو دیوان بدیدند کردار اوی — کشیدند گردن ز گفتار اوی
شدند انجمن دیو بسیار مر — که پردخته مانند ازو تاج زر
چو طهمورث آگه شد از کارشان — برآشفت و بشکست بازارشان
بفر جهاندار بسته میان — بگردن برآورده گرز گران
همه نره دیوان و افسونگران — برفتند جادو سپاهی گران
دمنده سیه دیوشان پیش رو — همی باسمان بر کشیدند غو
هوا تیره فام و زمین تیره گشت — دو دیده در واندرون خیره گشت
جهاندار طهمورث بافرین — بیامد کمربسته رزم و کین
زیک سو غو آتش و دود دیو — زیک سو دلیران کیهان خدیو
یکایک بیاراست با دیو جنگ — نبد جنگشان را فراوان درنگ

ازیشان دو بهره بافسون ببست — دگرشان به گرز گران کرد پست

کشیدندشان خسته و بسته خوار — بجان خواستند آنگهی زینهار

که ما را مکش تا یکی نو هنر — بیاموزی از ما کت آید ببر

کی نامور دادشان زینهار — بدان تا نهانی کنند آشکار

چو آزادشان شد سر از بند او — بجستند ناچار پیوند او

نوشتن بخسرو بیاموختند — دلش را بدانش برافروختند

نوشتن یکی نه که نزدیک سی — چه رومی چه تازی و چه پارسی

چه سغدی و چینی و چه پهلوی — نگاریدن آن کجا بشنوی

جهاندار سی سال ازین بیشتر — چگونه پدید آوری در هنر

برفت و سر آمد برو روزگار — همه رنج او ماند ازو یادگار

جهانا مپرور چو خواهی درود — چو می بدروی پروریدن چه سود

برآری یکی را بچرخ بلند — سپاریش ناگه بخاک نژند

بخش ششم جمشید پیدا کردن آلات جنگ آموختن آن بیک بار

پدید آمد از ویان نامور شهریار — پسر شد جهاندار هشیار

گرانمایه جمشید فرزند اوے / کمربسته و دل پُر از پند اوے
برآمد بران تخت فرخ پدر / برسم کیان برسرش تاج زر
کمربست با فر شاهنشهی / جهان سربسر گشته او را رهی
زمانه برآسود از داوری / بفرمان او دیو و مرغ و پری
جهان را فزوده بدو آبروے / فروزان شده تخت شاهی بدوے
منم گفت با فرهٔ ایزدی / همم شهریاری و هم موبدی
بدان را ز بد دست کوته کنم / روان را سوے روشنی ره کنم
نخست آلت جنگ را دست برد / در نام جستن بگردان سپرد
بفر کئی نرم کرد آهنا / چو خود و زره کرد و چون جوشنا
چو خفتان و چون درع و برگستوان / همه کرد پیدا بروشن روان
بدین اندرون سال پنجاه رنج / ببرد و ازین ساز بنها و گنج
دگر پنجه اندیشهٔ جامه کرد / که پوشند هنگام ننگ و نبرد
ز کتان و از ابریشم و موی و قز / قصب کرد پرمایه دیبا و خز
بیاموختشان رشتن و تافتن / بتار اندرون پود را بافتن
چو شد بافته شستن و دوختن / گرفتند ازو یکسر آموختن

چو این کرده شد ساز دیگر نهاد — زمانه بدو شاد و او نیز شاد
ز هر پیشه ور انجمن گرد کرد — بدین اندرون نیز پنجاه خورد
گروهی که کاتوزیان خوانیش — به رسم پرستندگان دانیش
جدا کردشان از میان گروه — پرستنده را جایگه کرد کوه
بدان تا پرستش بود کارشان — نوان پیش روشن جهاندارشان
صفی بر دگر دست بنشاندند — همی نام نیساریان خواندند
کجا شیر مردان جنگ آورند — فروزنده لشکر و کشورند
کز ایشان بود تخت شاهی بجای — وز ایشان بود نام مردی بپای
نسودی سه دیگر گره را شناس — کجا نیست بر کس از ایشان سپاس
بکارند و ورزند و خود بدروند — بگاه خورش سرزنش نشنوند
ز فرمان سر آزاده و ژنده پوش — ز آواز بیغاره آسوده گوش
برآسوده از داور و گفتگوی — تن آباد و آباد گیتی بدوی
چه گفت آن سخنگوی آزاده مرد — که آزاده را کاهلی بنده کرد
چهارم که خوانند آهتوخوشی — همان دست ورزان با سرکشی
کجا کارشان همگنان پیشه بود — روانشان همیشه پر اندیشه بود

بدین اندرون سال پنجاه نیز		بخورد و ببخشید بسیار چیز
ازین هر یکی را یکی پایگاه		سزاوار بگزید و بنمود راه
که تا هر کس اندازهٔ خویش را		ببیند بداند کم و بیش را
ازان پس که اینها شد آراسته		شهنشاه با دانش و خواسته
بفرمود دیوان ناپاک را		بآب اندر آمیختن خاک را
هر آنچه از گل آمد چو بشناختند		سبک خشت را کالبد ساختند
بسنگ و بگچ دیو دیوار کرد		نخست از برش هندسی کار کرد
چو گرمابه و کاخهای بلند		چو ایوان که باشد پناه از گزند
ز خارا گهر جست یک روزگار		همی کرد ز و روشنی خواستار
بچنگ آمدش چند گونه گهر		چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر
ز خارا بافسون برون آورید		شد آراسته بندها را کلید
دگر بویهای خوش آورد باز		که دارند مردم ببویش نیاز
چو بان و چو کافور و چون مشکناب		چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب
پزشکی و درمان هر دردمند		در تندرستی و راه گزند
همه رازها نیز کرد آشکار		جهان را نیامد چنو خواستار

گذر کرد ازاں پس بکشتی بر آب — ز کشور بکشور برآمد شتاب
چنیں سال پنجہ بورزید نیز — ندید از ہنر بر خرد بستہ چیز
ہماں کرد نیہا چو آمد پدید — بگیتی جز از خویشتن را ندید
چو آں کارہاے وے آمد بجاے — ز جاے مہی برتر آورد پاے
بفرِ کیانی یکے تخت ساخت — چہ مایہ بدو گوہر اندر نشاخت
کہ چوں خواستے دیو برداشتے — ز ہاموں بگردوں برافراشتے
چو خورشیدِ تاباں میانِ ہوا — نشستہ برو شاہ فرماں روا
جہاں انجمن شد بر تختِ اوے — ازاں برشدہ فرۂ بخت وے
بجمشید بر گوہر افشاندند — مر آں روز را روزِ نو خواندند
سرِ سالِ نو ہرمزِ فرودیں — برآسودہ از رنجِ تن دل ز کیں
بہ نوروزِ نو شاہِ گیتی فروز — براں تخت بنشست فیروز روز
بزرگاں بشادی بیاراستند — مے و رود و رامشگراں خواستند
چنیں جشنِ فرخ ازاں روزگار — بماندہ ازاں خسرواں یادگار
چنیں سال سہ صد ہمی رفت کار — ندیدند مرگ اندراں روزگار
نیارست کس کرد پیکار سے — نہ بد دردمندی و بیمار جے

ز رنج و ز بدشان نبود آگهی | میان بسته دیوان بسان رهی
یکی تخت پرمایه کرده بپای | برو برنشسته جهان کدخدای
نشسته بران تخت جمشید کی | بچنگ اندرون خسروی جام می
مران تخت را دیو برداشته | ز هامون بابر اندر افراشته
برافراز تخت سپهبد زده | سراسر ز مرغان همه صف زده
بفرمانش مردم نهاده دو گوش | ز رامش جهان پر ز آوای نوش
چنین تا برآمد برین سالیان | همی تافت از شاه فر کیان
[illegible] آرام ازان شاه و کام | ز یزدان بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان یزدان و برگشتن روزگار ازو

چنین سال سیصد برآمد برین روزگار | ندیدند جز خوبی از شهریار
جهان سربسر گشت او را رهی | نشسته جهاندار با فرهی
یکایک بتخت مهی بنگرید | بگیتی جز از خویشتن کس ندید
منی کرد آن شاه یزدان شناس | ز یزدان بپیچید و شد ناسپاس
گرانمایگان را ز لشکر بخواند | چه مایه سخن پیش ایشان براند

چنین گفت با سالخورده مهان / که جز خویشتن را ندانم جهان
هنر در جهان از من آمد پدید / چو من نامور تخت شاهی ندید
جهان را بخوبی من آراستم / ز روے زمین رنج من کاستم
خور و خواب و آرامتان از منست / همان پوشش و کامتان از منست
بزرگی و دیهیم و شاهی مراست / که گوید که جز من کسے پادشاست
بدارو و درماں جهاں گشت راست / که بیماری و مرگ کس را نکاست
جز از من که برداشت مرگ از کسے / وگر بر زمین شاه باشد بسے
شما را ز من هوش و جان در تن است / بمن نگرود هر که آهرمن است
گر ایدون که دانید من کردم این / مرا خواند باید جهان آفرین
همه موبدان سر فگنده نگون / چرا کس نیارست گفتن نه چون
چو این گفته شد فر یزدان ازو / گسست و جهان شد پر از گفت و گوے
سه و بیست سال از در بارگاه / پراگنده گشتند یکسر سپاه
منی چون بپیوست با کردگار / شکست اندر آورد و برگشت کار
چه گفت آن سخنگوے با ترس و هوش / چو خسرو شدی بندگی را بکوش
به یزدان هر آنکس که شد ناسپاس / بدلش اندر آید ز هر سو هراس

به جمشید بر تیره گوں گشت روز — همی کاست زو فرِ گیتی فروز
ازو پاک یزداں چو شد خشمناک — بدانست و شد شاه با ترس و باک
که آزرده شد پاک یزداں ازوے — بداں درد و درماں ندید اندر روے
همی راند جمشید خوں در کنار — همی کرد پوزش برِ کردگار
همی کاست زو فرّهٔ ایزدی — برآورده بر روے شکوهِ بدی

داستان مرداس تازی پدرِ ضحّاک

یکے مرد بود اندراں روزگار — ز دشتِ سواراں نیزه گذار
گرانمایه هم شاه و هم نیک مرد — ز ترسِ جهاں دار با بادِ سرد
که مرداس نام گرانمایه بود — بداد و دهش برتریں پایه بود
مراو را ز دوشیدنی چارپاے — ز هر یک هزار آمدندے بجاے
بز و اشتر و میش را هم چنیں — بدوشندگاں داده بد پاکدیں
همان گاو دوشا بفرماں بری — هماں تازی اسپِ رمنده فری
بشیراں کسے را که بودے نیاز — بداں خواسته دست بردے فراز
پسر بد مراں پاک دیں را یکے — کش از مهر بهره نبود اندکے

جهان جوے را نام ضحاک بود　　دلیر و سبکسار و ناپاک بود

همان بیوراسپش همی خواندند　　چنین نام بر پهلوی راندند

کجا بیور از پهلوانے شمار　　بود بر زبانِ دری ده هزار

از اسپانِ تازی بزرین ستام　　ورا بود بیور چه بردند نام

شب و روز بودے دو بهره بزین　　ز راهِ بزرگی نه از بهرِ کین

چنان بد که ابلیس روزے پگاه　　بیامد بسانِ یکے نیک خواه

دلِ مهتر از راهِ نیکی ببرد　　جوان گوش گفتارِ او را سپرد

همانا خوش آمدش گفتارِ اوے　　نبود آگه از زشتِ کردارِ اوے

بدو داد هوش و دل و جانِ پاک　　پراگنده بر تارکِ خویش خاک

چو ابلیس دانست کو دل بداد　　بر افسانه اش گشت نهار شاد

فراوان سخن گفت زیبا و نغز　　جوان را ز دانش تهی بود مغز

همی گفت دارم سخنها بسے　　که آن را بجز از من نداند کسے

جوان گفت برگوے چندین مپاے　　بیاموز ما را تو اے نیک راے

بدو گفت پیمانت خواهم نخست　　پس آنگه سخن بر گشایم درست

جوان ساده دل بود فرمانش کرد　　چنان کو بفرمود سوگند خورد

که راز تو با کس نگویم ز بن　　ز تو بشنوم هر چه گویی سخن
بدو گفت جز تو کسی در سرای　　چرا باید ای نامور کدخدای
چه باید پدر چون پسر چون تو بود　　یکی پندت از من بباید شنود
زمانه بدین خواجهٔ سالخورد　　همی دیر ماند تو اندر نورد
بگیر این سر مایه‌ور گاه او　　ترا زیبد اندر جهان جاه او
برین گفتهٔ من چو داری وفا　　جهان را تو باشی همی کدخدا
چو ضحاک بشنید اندیشه کرد　　ز خون پدر شد دلش پر ز درد
به ابلیس گفت این سزاوار نیست　　دگر گوی کین از در کار نیست
بدو گفت اگر بگذری زین سخن　　بتابی ز پیمان و سوگند من
بماند بگردنت سوگند و بند　　شوی خوار ماند پدرت ارجمند
سر مرد تازی بدام آورید　　چنان شد که فرمان او برگزید
بپرسید کاین چاره با من بگوی　　چه رویست این را بهانه مجوی
بدو گفت من چاره سازم ترا　　بخورشید سر برفرازم ترا
تو در کار خاموش می باش و بس　　نباید مرا یاری از هیچ کس
چنان چون بباید بسازم تمام　　تو تیغ سخن برمکش از نیام

مران پادشا را در اندر سرای　　یکی بوستان بود بس دلگشای
گرانمایه پشتگیر برخاستی　　ز هر سر پرستش بیاراستی
سر و تن بشستی نهفته بباغ　　پرستنده با وی نبردی چراغ
بران رای واژونه دیو نژند　　یکی ژرف چاهی بره بر بکند
پس ابلیس بیره سر ژرف چاه　　بخاشاک پوشید و بسپرد راه
سر تازیان نامور نامجوی　　شب آمد سوی باغ بنهاد روی
چو آمد بنزدیک آن ژرف چاه　　یکایک نگون شد سر بخت شاه
بچاه اندر افتاد و بشکست پست　　شد آن نیکدل مرد یزدان پرست
بهر نیک و بد شاه آزاد مرد　　بفرزند بر نازده باد سرد
همی پروریدش بناز و برنج　　بدو بود شاد و بدو داد گنج
چنان بدکنش شوخ فرزند اوی　　بخست از ره مهر پیوند اوی
بخون پدر گشته همداستان　　ز دانا شنیدستم این داستان
که فرزند بد گر بود نره شیر　　بخون پدر هم نباشد دلیر
مگر در نهانی سخن دیگر است　　پژوهنده را راز با مادر است
پسر کو رها کرد رسم پدر　　تو بیگانه خوانش مخوانش پسر

سبک مایه ضحاک بیدادگر / بدین چاره بگرفت گاه پدر
به سر بر نهاد افسر تازیان / بر ایشان ببخشود سود و زیان
چو ابلیس پیوسته دید آن سخن / یکی بند نو دیگر افگند بن
بدو گفت چون سوی من تافتی / ز گیتی همه کام دل یافتی
اگر همچنین نیز فرمان کنی / نپیچی ز فرمان و پیمان کنی
جهان سربسر پادشاهی تراست / دد و مردم و مرغ و ماهی تراست
چو این گفته شد ساز دیگر گرفت / دگرگونه چاره گزید اے شگفت
جوانے برآراست از خویشتن / سخنگوے و بینادل و پاک تن
همیدون به ضحاک بنهاد روے / نبودش بجز آفرین گفت و گوے
بدو گفت اگر شاه را در خورم / یکی نامور مرد خوالیگرم
چو بشنید ضحاک بنواختش / ز بهر خورش جایگه ساختش
کلید خورش خانهٔ پادشا / بدو داد دستور فرمان روا
فراوان نبود آن زمان پرورش / که کمتر بد از خوردنیها خورش
پس آهرمن بدکنش رائے کرد / بدل کشتن جانور جائے کرد
خورش زردهٔ مرغ دادش نخست / بدان داشتش یک زمان تندرست

ز هر گوشت از مرغ و از چارپای — خورش کرده آورد یک یک بجای
بخونش بپرورد برسان شیر — بدان تا کند پادشا را دلیر
سخن هر چه گویدش فرمان کند — بفرمانِ او دل گروگان کند
بخورد و بدو آفرین کرد سخت — مزه یافت زان مهتر شوربخت
چنین گفت ابلیس نیرنگ ساز — که جاوید زی شاهِ گردن فراز
که فردات زین گونه سازم خورش — کزو آیدت سر بسر پرورش
برفت و همه شب سگالش گرفت — که فردا بچه سازد ز خوردن شگفت
دگر روز چون گنبدِ لاجورد — برآورد و بنمود یاقوت زرد
خورشها ز کبک و تذرو سپید — بسازید و آمد دلِ پر امید
شهِ تازیان چون بخورد دست برد — سرِ کم خرد مهر او را سپرد
سوم روز خوان را بمرغ و بره — بیاراستش گونه گون یکسره
بروز چهارم چو بنهاد خوان — خورش ساخت از پشت گاوِ جوان
بدو اندرون زعفران و گلاب — همان سالخورده مے و مشک ناب
چو ضحاک دست اندر آورد و خورد — شگفت آمدش زان هشیوار مرد
بدو گفت بنگر که تا آرزوے — چه خواهی بخواه از من ای نیک خوے

خورش گر بدو گفت کای پادشا | همیشه بزی شاد و فرمان روا
مرا دل سراسر پر از مهر تست | همه توشهٔ جانم از چهر تست
یکی حاجت استم بنزدیک شاه | وگر چه مرا نیست آن پایگاه
که فرمان دهد تا سر کتف اوی | ببوسم بمالم برو چشم و روی
چو ضحاک بشنید گفتار اوی | نهانی ندانست بازار اوی
بدو گفت دادم من این کام تو | بلندی بگیرد دگر نام تو
چو او بوسه شد بر زمین ناپدید | کس اندر جهان این شگفتی ندید
دو مار سیه از دو کتفش برست | غمین گشت و از هر سوی چاره جست
سرانجام ببرید از هر دو کتف | سزد گر بمانی ازین در شگفت
چو شاخ درخت از دو مار سیاه | برآمد دگر باره از کتف شاه
پزشکان فرزانه گرد آمدند | همه یک بیک داستانها زدند
ز هر گونه نیرنگها ساختند | مر آن درد را چاره نشناختند
بسان پزشکی پس ابلیس تفت | بفرزانگی نزد ضحاک رفت
بدو گفت کین بودنی کار بود | بمان تا چه گردد نباید درود
خورش ساز و آرامشان ده بخورد | نشاید جز این چاره‌ای نیز کرد

بجز مغزِ مردم مدہ شاں خورش مگر خود بمیرند ازیں پرورش
دوائے تو جز مغزِ آدم چو نیست بریں درد و درماں بباید گریست
بروزے دو کس بایدت کشت زود پس از مغزِ سرشاں بباید درود
سرِ تیرہ دیواں ازیں جست و جوے چہ جست و چہ دید اندریں گفتگو
مگر تا یکے چارہ سازد نہاں کہ پردختہ ماند ز مردم جہاں

تباہ شدن روزگارِ جمشید از دستِ ضحاک

ازاں پس برآمد ز ایراں خروش پدید آمد از ہر سوے جنگ و جوش
سیہ گشت رخشندہ روزِ سپید گسستند پیوند از جمشید پاک
بر و تیرہ شد فرۂ ایزدی بکژی گرائید و نابخردی
پدید آمد از ہر سوے خسروے یکے نامجوے ز ہر پہلوے
سپہ کردہ و جنگ را ساختہ دل از مہرِ جمشید پرداختہ
یکایک از ایراں برآمد سپاہ سوے تازیاں برگرفتند راہ
شنیدند کانجا یکے مہتر است پر از ہول آں اژدہا پیکر است
سوارانِ ایراں ہمہ شاہ جوے نہادند یکسر بضحاک روے

بشاہی برو آفریں خواندند / ورا شاہِ ایراں زمیں خواندند
کے اژدہافش بیامد چو باد / بایراں زمیں تاج بر سر نہاد
از ایران و از تازیاں لشکرے / گزیں کرد گردانِ ہر کشورے
سوے تخت جمشید بنہاد روے / چو انگشتری کرد گیتی بروے
چو جمشید را بخت شد کندرو / بتنگ آوریدش جہاندارِ نو
برفت و بدو داد تخت و کلاہ / بزرگی و دیہیم و گنج و سپاہ
نہاں گشت و گیتی برو شد سیاہ / سپردش بضحاک تخت و کلاہ
چو صد سالش اندر جہاں کس ندید / ز چشم ہمہ مردماں ناپدید
صدم سال روزے بدریاے چیں / پدید آمد آں شاہِ ناپاک دیں
چو ضحاکش آورد ناگہ بچنگ / یکایک ندادش زمانے درنگ
بارّہ مراورا بدو نیم کرد / جہاں را ازو پاک و بے بیم کرد
نہاں بود چند از دم اژدہا / بفرجام ہم زو نیامد رہا
شد آں تختِ شاہی و آں دستگاہ / زمانہ ربودش چو بیجادہ کاہ
ازیں پیش بر تخت شاہی کہ بود / ازاں رنج بردن چہ آمدش سود
گذشتہ برو سالیاں ہفت صد / پدید آورید و بسے نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز | که گیتی نخواهد گشادنت راز
همی پروراندت با شهد و نوش | جز آواز زشت نیاید بگوش
یکایک چه گویی که گسترد مهر | نخواهد نمودن به بد نیز چهر
همه شاد باشی و شادی بود | همه راز دل بر گشادی بود
یکی نغز بازی برون آورد | بدل اندر از درد خون آورد
چنین است گیهان ناپایدار | تو در وی بجز تخم نیکی مکار
دلم سیر شد زین سرای سپنج | خدایا مرا زود برهان ز رنج

نیشنل پریس الہ آباد میں باہتمام رمضان علی شاہ چھپا

CALL No. { ۸۹۱.۵۵۰۷ ۲۸ پ } ACC. No. ۷۹۲۲

AUTHOR اشرفی، ایم۔ ایس۔ اشرف

TITLE پارسی برائے ہفتم و ہشتم

Acc. No. ۷۹۲۲

Class No. ۸۹۱.۵۵۰۷ Book No. ۲۸ پ

Author اشرفی، ایم۔ ایس۔ اشرف

Title پارسی برائے ہفتم و ہشتم

Borrower's No.	Issue Date	Borrower's No.	Issue Date

MAULANA AZAD LIBRARY

ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

RULES :—

1. The book must be returned on the date stamped above.
2. A fine of Re. 1-00 per volume per day shall be charged for text-books and 10 Paise per volume per day for general books kept over - due.